

MATERIŁY
XX MIĘDZYNARODOWEJ NAUKOWI-
PRAKTYCZNEJ KONFERENCJI

KLUCZOWE ASPEKTY NAUKOWEJ
DZIAŁALNOŚCI - 2023

07 - 15 stycznia 2023 roku

Volume 1

Przemysł
Nauka i studia
2023

Adres wydawcy i redakcji:

37-700 Przemyśl ,
ul. Łukasieńskiego 7

Materiały XX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji
„Kluczowe aspekty naukowej działalności - 2023» , Volume 1 Przemyśl:
Nauka i studia -108 s.

Zespół redakcyjny:

dr hab. Jerzy Ciborowski (redaktor prowadzący),

mgr inż. Dorota

Michałowska, mgr inż. Elżbieta Zawadzki,

Andrzej Smoluk, Mieczysław

Luty, mgr inż. Andrzej Leśniak,

Katarzyna Szuszkiewicz.

**Materiały XX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji ,
«Kluczowe aspekty naukowej działalności - 2023» , 07 - 15 stycznia 2023
roku po sekcjach:**

e-mail: paha@rusnauka.com

Cena 54,90 zł (w tym VAT 23%)

ISSN 1561-6916

© Kolektyw autorów , 2023

© Nauka i studia, 2023

EKONOMICZNE NAUKI

Regionalna gospodarka

**Танаев Конысжан Толебаевич
Уразова Гульмира Муратбековна**

*Международный Таразский Инновационный Институт
имени Шерхана Муртазы*

ТУРИСТСКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Туристская отрасль сегодня становится одной из самых оживленных и перспективных отраслей в Южном Казахстане. Регион занимает обширную территорию от Аральского моря на западе до Джунгарских ворот на востоке и от озера Балхаш и пустынного плато Бетпак-Дала на севере, до границы республики на юге, включая северную часть пустыни Кызылкум, западные и северные отроги Тянь-Шаня и хребты Джунгарского Алатау. С запада на восток территория простирается почти на 2000 км, а с севера на юг около 700 км. Южный Казахстан включает Алматинскую, Жамбылскую, Южно — Казахстанскую и Кызылординскую области.

Туризм в целом-это временный выезд людей из своего постоянного места в другие места с целью удовлетворения их постоянных, оздоровительных, познавательных, историко-культурных потребностей.

Туризм в настоящее время является одной из важнейших отраслей мировой экономики. По данным Всемирной туристской организации, туризм обеспечивает десятую часть валового национального продукта мира, более 11 процентов международных инвестиций и каждое девятое место мирового производства.

Туризм в целом дает три положительных результата экономике государства:

1. обеспечивает вливание иностранной валюты и положительно влияет на такие экономические показатели, как платежный баланс и совокупный экспорт.

2. помогает увеличить занятость населения. По оценкам ВТО и Всемирного совета по туризму и путешествиям, на каждое рабочее место, создаваемое в индустрии туризма, приходится от 5 до 9 рабочих мест, которые появляются в других отраслях. Туризм прямо или косвенно способствует развитию 32 отраслей экономики.

3. содействует развитию инфраструктуры страны.

Казахстан-земля древней цивилизации. С древних времен жители казахской земли составляли бытовую культуру.

До обретения независимости туризм в Казахстане строго регулировался одним центром, как и другие отрасли экономики. Исторически значимые архитектурные, археологические, культурные памятники Казахстана и природные живописные места остаются неправильно рекламируемыми и ненужными.

В настоящее время роль туризма в экономике Казахстана постепенно возрастает, и туристские услуги продолжают формироваться. Выявить особенности исторических памятников, исторических городов Южно-Казахстанской области, показать географическое положение на карте; сбор данных в соответствии с поставленной целью;

Развитие историко-культурного туризма в Южно-Казахстанской области с учетом наших важнейших исторических памятников, исторических городов.

Отображение на карте исторических мест, расположенных в Южном Казахстане

Зоны, благоприятные для развития туризма в Южном Казахстане

Южный Казахстан-земля древней цивилизации. С древних времен жители казахской земли составляли бытовую культуру.

Земля Южно-Казахстанской области на пересечении земель Великого Шелкового пути является колыбелью казахского государства. Южно-Казахстанская область славится своими историческими памятниками-курганами, крепостями, древними городскими мавзолеями, остатками поселений жителей.

Из 802 памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области 528 памятников археологии, 42 памятников истории, 226 памятников архитектуры.

Среди городов Южно-Казахстанской области особое место занимает город Туркестан.

Город Туркестан, расположенный на Великом Шелковом пути XVI-XIX веков, является столицей Казахского ханства и центром тюркоязычного населения.

Это место является священным местом монументальных памятников архитектуры Казахстана.

Город Туркестан считается одним из религиозных центров, второй Меккой.

Мавзолеем Ходжи Ахмеда Яссауи. Созданный под руководством Тамерлана XIV-XV вв., ЮНЕСКО внесен в список памятников мира и является святыней средневековой архитектуры древних святынь. У мусульман Ходжа Ахмет Яссауи считается вторым после Мухамеда.

Весь городской центр сейчас является историко-культурным центром султана. Помимо мавзолея Ходжа Ахмета, мавзолеем включает в себя Восточную баню, место, где жил внук Тимура Раби-Султан Бегим, а другие памятники были подземными домами для Кумшик ата. Мавзолеем Арыстан баб. Мавзолеем Арыстан баб-расположен недалеко от древнего города Отрар.

Мавзолеем Арыстан баб в начале XX века из обожженного кирпича на средства местного населения (площадь – 35 x 12 м, высота – 12 м,), обращенный к бывшей Мекке, будет направлен в Туркестан, в Азрет Султан, северная сторона-мавзолеем, Южная-мечеть. На вывеске коридора-ворот нанесена мраморная доска, на лицевой стороне которой указано, что 1327 год, то есть время последнего строительства. Мавзолеем находится под защитой государства. Мавзолеем Арыстан баб состоит из отдельных комнат, таких как коридорахана, мечеть, документирахана, азанская башня. Самой старой частью комплекса должна быть могила. Даже сейчас его пол значительно выше, чем в других комнатах. Первый знак над могилой был построен около тринадцатого века.

Отырар. Отрар (Турар, Турар, Тарбанд, Фараб) – средневековое городское место. Расположен в северо-западнее железнодорожной станции Темир

Отырарского района Южно-Казахстанской области. Отрар известен с начала 8 века под названием Тарбанд (Трабан).

В настоящее время Отрар – пятиугольный холм. Размеры: южная сторона-380 м, Юго – Западная – 145 м, западная-400 м, северо – восточная – 380 м и Восточная-350 м. Самая высокая точка холма-18 м. Общая площадь 200 га. Город огорожен забором. Его северо-восточные и восточные постройки хорошо сохранились. Есть место для траншей, которые вырыли вокруг главного холма. В городе было три ворот. Центральные ворота расположены на южной стороне. Археологические раскопки позволили выявить культурные слои на месте города, определить, в какое время они произошли, определить и проанализировать места строительства. Культурный слой города 16 м. Он состоит из 7 культурных этажей.

Мавзолей Айша-биби. Мавзолей Айша биби-выдающийся памятник архитектуры XI-XII веков. Расположен в селе Айша биби в 18 километрах к западу от города Тараз Жамбылской области.

Внешний вид выложен керамическими плитами, а орнамент не имеет себе равных среди других мемориально-традиционных памятников Казахстана по роскоши и разнообразию. Разнообразие кирпичей, которые хотели памятник, само по себе впечатляет. Его первая поза до нашего времени сохранилась только в западной стене.

Айша биби историческая личность-супруга Карахана (Святого деда). Купол также был построен самим Караханом. Площадь мавзолея 7,6x7, 6м. Здание квадратной формы, углы которого подняты богато украшенными колоннами.

Толщина стен мавзолея-80 см. Внутренняя часть выложена кирпичом, а внешняя облицована резными декоративными плитами. 60 различных украшений были использованы для узора этих крошечных пластин.

Мавзолей Айша-биби-это место считается священным для женщин, которые не могут иметь детей и просят крепкую семью.

Восточная баня. Восточная баня-памятник архитектуры в городе Туркестан. Многоглавая конструкция, построенная частично под землей, из обожженного квадратного кирпича. Фасады не имеют декоративной отделки, стены выложены кирпичом. По объему каждая комната состоит из 9 комнат,

отличающихся по своей функции и времени постройки. Внутренняя часть дома включает в себя: помещение с входом в баню, покрытое куполом «балқы», главный санузел – 8-гранный зал с 8-гранной тапшой посередине, залы с горячими и холодными водостоками и др. В горячем зале есть просторный тапшан для лепки (массажа). Вода поступает через желоба. Внутренняя часть бани оштукатурена. Тапшаны и полы выполнены из мраморной лопатки размером 1,5×0,8 м. Структура представляет собой купола над воротами в традиционном Среднеазиатском стиле, «рыбные» купола, коробчатые покрытия.

Жуантобе. Городище Жуантобе раннего средневековья хорошо видно с поворота трассы Шымкент-Арыс в районе села Культоган (Мамаевка). Город расположен в 1 км к югу от левого берега реки Арысь. А в нескольких сотнях метров от него вдоль той же террасы Арыса тянется некрополь Борижар (также кладбище Жуантобе). По результатам раскопок в стратиграфическом шурфе, занимавшем окраину основания цитадели города, древние строители в первую очередь возводили прочную искусственную платформу, смешанную с хорошей кладкой и обожженным кирпичом.

Хызырская башня. Башня Хызыр расположена в городе Сайрам Южно-Казахстанской области. Город Сайрам является одним из старейших населенных пунктов Южного Казахстана. Расположен вдоль реки Сайрамсу, в 10 километрах от города Шымкент. В период Раннего Средневековья (IX – XII вв.) На месте города Сайрам находился город Испиджаб. Первое упоминание испиджаба встречается в географической работе китайского автора Сюань-Цзяна в 629 году.

Мавзолей Мирали баб. Мавзолей Мирали баб расположен в поселке Сайрам Южно-Казахстанской области. Памятник, воздвигнутый в XI-XII веках в городе Исфиджап (Сайрам), посвященный народам феодалов с целью укрепления ислама. Мавзолей Мирали баб был построен в честь святого человека, жившего в конце XI-начале XII веков.

Мавзолей Мирали баб уникален древними сооружениями древнего Сайрама. Этот памятник сохранился до нашего времени, хотя и не имел первоначального облика благодаря его содержанию местными жителями. Конечно, было проведено несколько ремонтных работ. Стены выложены из обожженного кирпича.

Мавзолей Абдила Азиз баба. Мавзолей Абдила Азиз баб расположен в селе Сайрам Южно-Казахстанской области. Этот многоглавый памятник был возведен в XII веке в городе Исфиджаб (ныне Сайрам).

Правительство стало больше внимания уделять развитию историко-культурного туризма в Туркестана. Это означает не только привлечение финансов благодаря туризму, но и показать всему миру священную землю – Туркестан. А значит, город Туркестан с глубокой историей – главный проект исторического туризма Казахстана и историческое место, признанное ЮНЕСКО.

Литература:

1. Барчуков, И.С. Физическая культура: учебник / И.С. Барчуков ; под общ. ред. Н. Н. Маликова. - 4-е изд., испр. - М.: Академия, 2011.- 525 с.
2. Биржаков, М.Б. Введение в туризм / М.Б. Биржаков. - М.: Герда; СПб.: Невский фонд, 2000. - 310 с.
3. Бершов, С.И., К вопросу переносимости физических нагрузок спортсменами-туристами старших возрастных групп / С.И. Бершов, А .Я. Булашев, А.Е. Марюхнич и др. // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. - 2007. - № 6. - С. 20-22.

Залесский Борис Леонидович
Белорусский государственный университет

СЭЗ: ЦЕЛЬ – НАЙТИ ОПТИМАЛЬНЫЕ РЕШЕНИЯ

В январе 2023 года на конференции в Витебске “Проектирование и строительство на территориях свободных экономических зон в современных экономических условиях, позволяющих сократить инвестиционный цикл от момента бизнес-идеи до начала производственной деятельности” отмечалось, что в условиях Беларуси важнейшей задачей является «найти оптимальные решения, которые помогут инвестору максимально эффективно начать свою деятельность в качестве резидента СЭЗ» [1]. В контексте данной темы заметим, что в 2022 году в свободных экономических зонах (СЭЗ) Республики Беларусь, индустриальном парке "Великий камень" и особой экономической зоне "Бремино-Орша" число резидентов возросло на 10 процентов и составило 53 новых субъектов хозяйствования. «Суммарный объем заявленных инвестиций – \$260 млн, планируется создать 2,7 тыс. рабочих мест» [2]. Инвесторы намерены реализовать бизнес-инициативы в дерево- и металлообработке, химической промышленности, логистике, фармацевтике, медицине, машиностроении, сельском хозяйстве. В частности, интересный инвестиционно-инновационный опыт можно увидеть в СЭЗ “Минск” и “Витебск”.

СЭЗ “Минск” является одной из самых привлекательных инвестиционных площадок в Республике Беларусь. Она располагается на 21 земельном участке, которые находятся на перспективных территориях Минской области – в границах Минска, Молодечно, Фаниполя, Жодино и Борисова. В 2023 году СЭЗ отмечает 25-летие. За четверть века сюда пришли более 100 предприятий с иностранным капиталом из 19 стран, в том числе из Великобритании, Германии, Италии, Швейцарии, Соединенных Штатов Америки, Латвии, Литвы, Швеции, Чехии, Польши, Китая, Эстонии. За это время

привлечено более двух с половиной миллиардов долларов в основной капитал, создано более 29 тысяч новых рабочих мест. География экспорта составляет 85 стран мира. «За весь период деятельности СЭЗ “Минск” предприятия экспортировали продукции более чем на \$15 млрд» [3]. Основные промышленные сферы, где работают компании СЭЗ, – машиностроение, металлообработка, автомобилестроение, деревообработка, производство строительных материалов, электроника, полиграфия и упаковка. Что касается итогов 2022 года, то производство промышленной продукции резидентов выросло более чем на 10 процентов. Удельный вес импортозамещающей продукции составил более 50 процентов, а «удельный вес экспортных поставок предприятий СЭЗ составил 75%» [4]. Напомним также, что в минувшем году состав зоны пополнился шестью новыми резидентами с общим объемом заявленных инвестиций – более четырех миллионов долларов, из них доля иностранных инвестиций составила порядка 30 процентов. При этом дополнительно было создано более 490 рабочих мест. В частности, шестым резидентом СЭЗ в декабре 2022 года стало ООО “Белбансви”, которое займется организацией производства технической ткани на основе вторичного сырья и текстильных отходов. «Планируется, что компания начнет работу уже во втором квартале 2023 года в Фаниполе, где будет создано порядка 50 рабочих мест. Заявленный объем инвестиций по проекту в течение 2023-2027 годов составит более 1 млн евро. Удельный вес экспортных поставок – более 90%» [5]. Продукция ООО “Белбансви” востребована в нефтяной и газовой промышленности, мебельной отрасли, автомобильных сервисах, медицинской сфере, а также в других отраслях производства.

Что касается СЭЗ “Витебск”, то в качестве резидентов на середину января 2023 года было зарегистрировано уже 57 организаций, которые реализуют проекты с участием инвесторов из 14 стран. СЭЗ состоит из 17 секторов, расположенных в Витебском, Оршанском, Полоцком, Поставском, Миорском и Докшицком районах, а также в областном центре. В январе здесь уже

зарегистрирован первый резидент 2023 года – ООО “Лесдревконсалт”. На площадке в Полоцке компания планирует организовать импортозамещающее производство бензопил, мотокос, кусторезов под потребности предприятий лесного хозяйства. Проект будет реализовываться при поддержке китайских партнеров. «Опытные образцы продукции предполагается выпустить уже в первой половине года. В перспективе инвесторы намерены организовать в Полоцке выпуск комплектующих, постепенно повышая степень локализации производства бензоинструмента. Объем инвестиций превысит Br1,5 млн» [6]. Половину объема выпуска продукции предполагается экспортировать на рынки стран Евразийского экономического союза. Напомним, что в 2022 году в СЭЗ были зарегистрированы семь новых компаний. Шестым резидентом в сентябре стало ЗАО “БЕЛТАНК”. Компания будет реализовывать в Полоцком районе инвестиционный проект по производству ёмкостей из стали, который предполагает увеличение объёмов производства импортозамещающей продукции и создание новых рабочих мест. «Продукция может использоваться в энергетической сфере, нефтехимическом и строительном комплексе, организациями пищевой, фармацевтической, косметической промышленности, предприятиями коммунального хозяйства. Предполагается создать около 20 рабочих мест. Основными рынками сбыта продукции "БЕЛТАНКа" являются страны Евразийского экономического союза» [7, с. 57]. Седьмым резидентом в ноябре 2022 года стало ООО “Металлопрокатная компания” с проектом по развитию завода по производству белой жести в районном городе Миоры, который «предполагает значительный рост объемов производства экспортно-ориентированной продукции, вовлечение в экономику Миорского района большего количества производственных работников» [8]. Так что у данной СЭЗ есть неплохие инвестиционные и экспортные перспективы.

Литература

1. Бубен: наша задача – помочь инвесторам эффективно начать работу в качестве резидентов СЭЗ [Электронный ресурс]. – 2023. – URL:

<https://www.belta.by/economics/view/buben-nasha-zadacha-pomoch-investoram-effektivno-nachat-rabotu-v-kachestve-rezidentov-sez-544306-2023/>

2. Число резидентов СЭЗ в 2022 году увеличилось на 10% [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/chislo-rezidentov-sez-v-2022-godu-uvlechilos-na-10-543104-2023/>

3. Бубен, А. О вкладе СЭЗ “Минск” в экономику страны, импортозамещении, работе в условиях санкций / А. Бубен // [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/interview/view/buben-o-vklade-sez-minsk-v-ekonomiku-strany-importozameschenii-rabote-v-usloviyah-sanktsij-8539/>

4. Резиденты СЭЗ “Минск” в 2022 году привлекли в 1,7 раза больше прямых иностранных инвестиций [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/rezidenty-sez-minsk-v-2022-godu-privlekli-v-17-raza-bolshe-prjamyh-inostrannyh-investitsij-544008-2023/>

5. Резидент СЭЗ “Минск” будет производить техническую ткань на основе вторсырья [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/rezident-sez-minsk-budet-proizvodit-tehnicheskiju-tkan-na-osnove-vtorsyrja-538832-2022/>

6. Новый резидент СЭЗ “Витебск” создаст производство бензоинструмента в Полоцке [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/novyj-rezident-sez-vitebsk-sozdast-proizvodstvo-benzoinstrumenta-v-polotske-542995-2023/>

7. Залесский, Б. Успех – в развитии. Свободные экономические зоны как точки роста / Б. Залесский. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2022. – 74 с.

8. ООО “Металлопрокатная компания” – новый резидент СЭЗ “Витебск” [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: http://fez-vitebsk.by/press-room/rezidenty/ooo-_metalloprokatnaya-kompaniya_-_novyy-rezident-sez-_vitebsk/

Makroekonomia

Kibayeva A.B.

doctoral student

«Turan» University, Kazakhstan

COMPETITIVENESS OF HUMAN CAPITAL ON THE SCALE OF THE NATIONAL ECONOMY

The modern stage of development of the world economy is associated with the transition to knowledge-intensive industries and digitalization. Such transition can be carried out only in conditions of effective management of human capital [1].

The impact of digitalization on the competitiveness of human capital on the scale of the national economy is studied in the context of the following issues:

- the notion of competitiveness in relation to Human Capital;
- the mechanism of the impact of digitalization on the competitiveness of human Capital;
- the consideration of stakeholders' interests;
- human capital management and efficiency of digitalization;
- the principles of effective management of human capital;
- human capital management mechanism.

Below these aspects are considered in detail.

1) The notion of competitiveness in relation to human capital

The notion of competitiveness, i.e. the ability to compete in the labor market, also applies to human capital [2]. The competitiveness of human capital is expressed by a set of economically important qualitative and quantitative indicators of human capital.

Competitiveness is expressed by a set of characteristics of human capital management efficiency. The difficulty in the analysis of human capital is the lack of a unified methodology. Therefore, we have to focus on current practice and scientific achievements. In this regard, the problem of structuring analytical methods is relevant (Table 3).

Table 3 - Detail of structural groups of analytical tools to assess the effectiveness of human capital management

Analytical Group	Description
Direct	Based on quantitative and qualitative measurement of human capital indicators.
Indirect	Based on the assessment of predictors or attributes of effective management - the level of development of social infrastructure, quality of life indicators, public satisfaction, etc.
Quality of life	Objective indicators of the quality of life: mortality, fertility, incidence of major groups of diseases, the level and structure of migration, the level of average wages, etc.
Development of social infrastructure	Equipping the region with medical, sports and cultural facilities.
Satisfaction of social groups, stakeholders	The results of the questionnaire are subjective evaluations of satisfaction.
Digital Culture	Culture as a characteristic of human Capital in the context of digitalization is important in the context of: - productive behavior aimed at effective labor relations, the exclusion of criminal, deviant, and absentee behavior; - safe behavior, aimed at minimizing digital risks.
Law	Qualitative assessment of the availability of legal instruments to regulate the management processes of human capital.
Volume	Population, the number of economically active population.
Structure	Share of urban and rural population, share of unemployed, gender structure, age structure, share of pensioners, share of people with higher education.
Quality	Indicators of social value: the number (proportion) of people with digital competencies, labor productivity.
Financial	Human capital in financial dimensions: expenditures on the education system, the health care system, the environment, etc.
Economical	Labor productivity, achievement of plans, etc.
Analytical assessments	Estimates derived from statistical processing, modeling, forecasting.

Note: Based on contextual analysis of the sources [Ошибка! Источник ссылки не найден., Ошибка! Источник ссылки не найден., Ошибка! Источник ссылки не найден., Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Detailed data in dynamics and in comparison with the best practices and standards provide a full picture of the effectiveness of human capital management. However, it is not always possible in practice to obtain all the necessary data. Therefore, estimates are of a stochastic type.

The value of analytical assessments is that they allow us to draw certain conclusions [3]:

- Equity of Human Capital;
- clustering of Human Capital by group criteria;
- correlation of Human Capital expenditures and effects;
- the presence of certain problems and their scope. Данные выводы могут быть использованы при разработке управленческих решений в управлении человеческим капиталом.

Digitalization affects the competitiveness of Human Capital through the following mechanisms:

- transformation of employment and the labor market;
- actualization of the incentive system;
- modernization of the education system;
- updating approaches to human capital risk management.

Summarizing the research of contemporary scientists, it is possible to distinguish the following trends in the sphere of employment, which are taking place under the influence of the digital transformation of the economy.

- development of new forms of employment (including those based on digital technologies - remote and platform employment, virtual office), their large-scale spread with a simultaneous reduction in the standard employment of the population;
- changes in the professional structure of employment;
- reduction of the share of hired labor, the expansion of self-employment and other forms of work organization. The process of digitalization breaks the usual forms of employment, increases the competitiveness of their participants and determines the

prospects, contributes to the extinction of a number of professions with the simultaneous emergence of new ones;

- an increase in the number of the employed population in the service sector and its reduction in the production sphere and agriculture;

- reduction of legal and social protection of the employed population;

- the spread of outsourcing of employees (IT-specialists, accountants, marketers, sales managers, etc.).

Labor market acts as an institution that in the era of universal digitalization determines the requirements for the quantitative and qualitative composition of the workforce, regulates the supply and demand of workers with appropriate skills, screening out those who are not able to adapt to the "digital realities" [48]. [48].

In general, the digital economy, interacting with the labor market, changes not only the professional direction of the economically active population, but also the development of each profession in depth, forming new knowledge and changing the focus of all business processes towards information and communication technologies. Socially, digitalization is shaping a new quality of standard of living for all segments of society, using human capital in terms of a positive tool of the digital economy [4].

Consequently, the problems of development and effective use of human capital have traditionally been and remain one of the key issues of economic science, the relevance of which has increased even more in the conditions of digitalization, when it is the human factor that has become central and systemic. Therefore, it is necessary to improve the rational use of human capital in the region, taking into account the peculiarities of human capital provision in the processes of making managerial decisions concerning regional development.

REFERENCES

1. Kozimyanets K. V. Development of quality management on the basis of human capital realization [Text] / K. V. Kozimyanets: Author's thesis. Kand... kand. ekonomicheskikh nauk. nauk. - St. Petersburg, 2017. - 19 c.
2. Kaufman, N. Yu. The impact of innovation on the labor market in the competitiveness of human capital [Text] / N. Yu. Kaufman // Economics and Management: problems, solutions. - 2018. - T. 2. - № 6. - C. 98-104.
3. Petty W. Economic and statistical works [Text] / W. Petty; translated from English - M.: Sotsekgiz, 1940. T. 1-2. - 324 c.

4. F. I. Ereshko, F. I. Human capital management in conditions of economy digitalization: assessment of its impact on economic growth, competitiveness, social well-being and society development [Text]: Monograph / F. I. Ereshko, V. I. Kazarenkov, I. G. Kamenev [et al.]. - Moscow : Peoples' Friendship University of Russia (PFUR), 2020. - 214 c.

Аспірант кафедри промислового маркетингу Кулик Ю.І.
Тернопільський національний технічний університет ім.І.Пулюя

ТУРИЗМ В УКРАЇНІ – СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

В сучасних умовах з'явилась об'єктивна потреба в розумінні ролі й місця маркетингової діяльності підприємств направленої на підвищення конкурентоспроможності підприємств. Маркетинг у формуванні конкурентоспроможної туристичної галузі розглядається як комплексна система дослідження й прогнозування ринку, зорієнтована як на задоволення запитів споживачів конкурентоспроможною туристичною продукцією, так і на отримання підприємством конкурентних переваг та прибутку від її реалізації [5]. Маркетинг в туризмі повинен базуватися на основі стратегічного аналізу і припускати вибір однієї із стратегічних альтернатив, яка відповідає обґрунтованим цілям підприємства з використанням основних етапів процесу маркетингового планування (визначення цілі маркетингу для окремої продукції й ринків, розробка альтернативних маркетингових стратегій), вибір кращої стратегії, формування плану маркетингу [2].

Туризм упродовж усієї історії свого економічного існування переконливо утримує репутацію специфічної сфери, яка динамічно розвивається у складі галузей обслуговування і посідає все більш помітне місце в світовій економіці за показником швидкості обігу капіталу, кількості зайнятих, обсягом експорту послуг, в якості джерела доходів для національних бюджетів. Рівень споживання туристичних послуг є одним з важливих індикаторів якості життя. Вплив туризму на економіку України досить відчутний, адже туристи подорожуючи

споживають різноманітні товари, користуються послугами, що сприяє наповненню місцевих бюджетів. Сучасні підприємства все більше дотримуються політики сталого розвитку, яка передбачає комплексний підхід до економічного зростання підприємств, регіонів, країн та здатністю екосистем відновлюватися внаслідок їх діяльності, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь. Цей процес достатньо добре відслідковується в розвитку туристичної галузі, де необхідно поєднати безпеку туристського руху та туристичної діяльності, раціонального використання туристично-рекреаційних та інших економічних ресурсів, створення відповідних світових інститутів і розробки механізмів оптимізації обсягів і структури споживання цих ресурсів у взаємозв'язку з рівнем економічного розвитку окремих груп країн.

Управління конкурентоспроможністю туристичної продукції повинно здійснюватись з урахуванням загальної стратегії підприємства, його інноваційної діяльності, конкурентної стратегії, визначення функціональних стратегій для кожного функціонального підрозділу підприємства. Масштаби поширення конкурентоспроможної тур продукції залежать від кількості конкурентів, концентрації й гнучкості виробництва, впровадження нових технологій [3]. Неможливо рекомендувати єдину систему управління конкурентоспроможністю для всіх вітчизняних підприємств через різний рівень виробничої бази, різноманітність напрямків, можливостей і сфер діяльності. Маркетинг і інноваційна діяльність підприємства повинні визначити напрямок управління конкурентоспроможністю туристичної продукції адекватний інтересам споживачів

Туристичні організації повинні вписуватися в єдину систему регіонального управління та організаційно-економічного механізму господарювання, метою яких є забезпечення постійної та довготривалої конкурентоспроможності на ринку. При цьому обґрунтування організаційно-економічного механізму ефективної туристичної діяльності повинен враховувати сукупну дію ряду

об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають реальні умови його реалізації.

Зовнішнє середовище є одним із найзначніших чинників, які впливають на діяльність туристичних підприємств, особливо це відчутно в умовах війни.

Відзначимо, що загальні економічні фактори можуть впливати на туристично-рекреаційну діяльність, як позитивно, так і негативно. До війни факторами позитивного впливу були ріст реальних доходів населення; більш рівномірний розподіл доходів; стабільність національної та світових валют, але з початком воєнних дій ситуація різко змінилася: доходи населення впали, національна та світова валюти втратили стабільність. Також до факторів негативного впливу, на даний момент, можна віднести кризові економічні явища; спад розвитку основних галузей господарського комплексу України та пов'язані з цим ріст безробіття, скорочення заробітної плати тощо); нестабільна соціально-політична та економічна ситуація в цілому. Ці фактори необхідно враховувати при обґрунтуванні організаційно-економічного механізму туристично-рекреаційної діяльності в першу чергу. Його можна вважати ефективним, якщо туристичні підприємства виконують свої найважливіші соціальні, економічні й екологічні функції. При цьому серед економічних функцій виділяються: виробнича (виробництво нового продукту й сприяння накопиченню цінностей); забезпечення зростання зайнятості населення, (туристично-рекреаційна галузь надзвичайно персоніфікована); створення доходу; згладжування або вирівнювання (туристична діяльність сприяє економічному розвитку слабких в промисловому відношенні регіонів або країн); нівелювання платіжного балансу (витрати рекреантів, які виїхали, протиставляються витратам тих, що в'їхали в регіон).

У після воєнний час потрібно буде розвивати туристичне підприємництво; на державному рівні відпрацювати механізми економічного регулювання господарських відносин туристичної сфери; відбудувати виробничу та соціальну інфраструктуру загального призначення, (дороги, транспортне сполучення,

зв'язок, водопровідного – забезпечення, каналізація, торгівля, громадське харчування) Туристичний бізнес чутливий до політичних подій. Цей фактор у поєднанні з падінням життєвого рівня населення, ростом цін на путівки і вартості послуг в найближчі роки буде серйозним гальмом розвитку туристичної індустрії.

Визнання місця і ролі туристичної галузі в господарському комплексі України стане основним моментом формування стратегії розвитку туризму в регіонах, що допоможе встановити баланс інтересів державних органів влади, з одного боку з туристичними об'єктами – з іншого. Для відновлення туристичної галузі України розширення туристичного ринку необхідна розробка стратегії просування різних туристичних продуктів, які будуть зорієнтовані на різні категорії туристів [1]. Ринкова стратегія туристичної індустрії є вибором довгострокової моделі господарювання на туристичному ринку. Для успішної діяльності туристичних підприємств України необхідно на державному рівні визначити туристичну галузь як пріоритетною сферою розвитку. Це сприятиме розвитку інших сфер, які безпосередньо пов'язані з туризмом. Для цього необхідна державна підтримка у вигляді субсидій, пільгових позик, податкових позик та зовнішні інвестиції.

На національному рівні великі туристичні організації приймають участь у розробці шляхів розвитку туристичної діяльності, спрямованої на максимально ефективне використання національних туристичних ресурсів. В Україні необхідно розвивати та просувати національний туристичний продукт на закордонні ринки. З цією метою в обґрунтуванні механізму ефективного розвитку туристичної індустрії важливе значення має питання вибору цільового орієнтиру, який враховував би економічну і соціальну складові, які передбачають, що вся система туристичного обслуговування спрямовується на задоволення внутрішніх потреб країни щодо відпочинку населення. Але це неможливе без економічної вигоди як на рівні території, так і на рівні об'єктів туристичного господарювання.

По закінченню війни в Україні необхідно стимулювати темпи туристичного освоєння регіонів, особливо тих, які менше постраждали внаслідок воєнних дій. Для усунення небажаних наслідків необхідно: провести комплексну оцінку туристично-рекреаційних ландшафтів; встановити екологічно та соціально-економічно обґрунтовані норми допустимої місткості туристично-рекреаційних центрів, регіонів, маршрутів; визначити зони обмеженого розвитку туристичних територій.

До війни туризм в Україні вважався важливою галуззю економіки. А вже щороку Україну відвідувало понад 25 мільйонів туристів.

У більшості країн світу туризм є головним джерелом надходжень до державного бюджету. Україна теж має величезний потенціал - це і географічне розташування, і наявність величезної кількості культурних та природних заповідників, і природні курортні території, що мають унікальні природні лікувальні ресурси. Тому, маючи такі природні і культурні можливості, безумовно слід приділяти галузі туризму найбільшу увагу. Україна має всі передумови для успішного розвитку туристичної галузі, адже за рівнем забезпеченості природними та історико-культурними ресурсами посідає одне з провідних місць в Європі [3].

За період повномасштабної війни Росії проти України втрати українського туристичного сектору сягнули сотень мільйонів гривень. Практично з 24 лютого Україна повністю втратила в'їзний туризм, завмер діловий туризм, а локальний перетворився на міграцію внутрішньо переміщених осіб. Але було б неправильно стверджувати, що після початку війни іноземці зовсім перестали до нас їхати. Як і неправильно називати їх туристами, будь-то класичними чи діловими. Здебільшого мова йде про дипломатичний корпус, журналістів, миротворців та благодійні організації, волонтерів. Що ж стосується в'їзного туризму, то його не може бути, допоки триватиме війна, бо питання безпеки для туриста з будь-якої країни – це найважливіший аспект упродовж всієї подорожі. Але ситуація у сфері туризму постійно змінюється. Навіть в умовах війни туризм

в Україні частково функціонує. Це в більшості стосується регіонів, де не відбуваються воєнні дії, в основному це Західна Україна.

Для успішного функціонування туристичної галузі після війни необхідно буде заново відновити інтерес до України в очах зарубіжних туристів. Оновити та перезапустити туристичну галузь необхідно буде не класичним способом, а рекламуванням великих подій, ініційованих країнами-партнерами України по її відбудові після війни. Саме такі події можуть стати елементами перезапуску індустрії ділового туризму, це сприятиме відродженню інвестицій та повернення уваги до України та бажанню її відвідати [6]. У туристичній індустрії розглядаються інтереси комерційних компаній, суспільних організацій та державних підприємств, які надають різноманітні послуги, що пов'язані з туризмом в цілому. До таких підприємств відносять установи, що надають послуги туристам, зокрема це послуги для обслуговування подорожуючих (бюро подорожей, готелі, кемпінги, санаторії) [4]. У сфері туристичних послуг задіяні і інші види підприємств (ресторани та їдальні, кінотеатри, підприємства пов'язані з спортом та оздоровленням). Також туристична галузь тісно співпрацює з пасажирським транспортом, установами культури, торговельною мережею. Туризм як в Україні так і за її межами є стимулом для розвитку усіх супутніх галузей.

Отже, з вище викладеного матеріалу можна зробити висновки, що відродження туристичної сфери однозначно буде. Україна перемає. Війна в Україні значно вплинула на туристичний потенціал країни. Проте, після війни очікується, що кількість іноземних туристів в Україні зросте, що сприятиме загальному зростанню України.

Література:

1. О. П. Бурліцька, Н. М. Голда. Медіапланування як складова рекламної діяльності/ О. П. Бурліцька, Н. М. Голда// *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum* (ISSN 2336-3630) № 4(2021), Praha , Publising house Education and Science s.r.o. – P. 49-55.

2. Голда Н. М. Маркетингові дослідження в туризмі: / Теоретичні та прикладні аспекти розвитку економіки та маркетингу: колективна монографія / за ред. д.е.н., доц. В. А. Фаловича. - Тернопіль: 2020. –179 с. – С. 28-42.
3. Голда Н. Тенденції розвитку ринку туристичних послуг Тернопільської області / Галицький економічний вісник. — Т. : ТНТУ, 2019. — Том 60. — № 5. С.66–72.
4. Голда Н. М. Новітні підходи до визначення ефективності реклами в туристичній індустрії / Надія Голда // Галицький економічний вісник. — Т. : ТНТУ, 2017. — Том 53. — № 2. — С. 31–35.
5. Семенюк С.Б., Фалович В.А. Сучасні тенденції використання маркетингу в діяльності підприємств. Маркетинг і цифрові технології. 2020. Том 4. №1. С. 61-72.
6. Подорожі під час війни: де дозволено відпочивати і як безпечно організувати мандрівку URL: <https://life.pravda.com.ua/travel/2022/06/20/249177/> (20.06.22).

Zewnętrzna działalność gospodarcza

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ДЛЯ ПРОДВИЖЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Совет Министров Республики Беларусь утвердил план национальных выставок в иностранных государствах на 2023 год. Белорусские экспозиции «будут организованы в целях продвижения отечественных технологий, научных разработок, товаров и услуг на внешний рынок» [1]. В частности, выставки Беларуси будут представлены в странах “дальней дуги”. В этой связи особенно важным является азиатский континент, где для белорусской стороны еще существует немало возможностей, чтобы их успешно использовать, чтобы «продолжать системную и последовательную работу, развивая взаимный интерес и иницируя новые форматы контактов» [2, с. 25]. Вот почему в 2023 году будут организованы белорусские экспозиции в целом ряде стран Азии – в Пакистане, Вьетнаме и Китае.

Напомним, что на минувшей выставке International Trade and Industry Fair, которая проходила в пакистанском городе Карачи в ноябре 2021 года, на белорусском коллективном стенде Государственного комитета по науке и технологиям было представлено около 60 научно-технических и инновационных разработок. Свои экспонаты в области обработки и модификации поверхностей, химических технологий и материалов, физического материаловедения и новых материалов показали учреждения Министерства образования, а также в заочном формате организации Национальной академии наук Беларуси. «Среди наиболее интересных разработок – технология получения оптически селективных композитных поглощающих покрытий для солнечных коллекторов, умные окна на бистабильном эффекте, многофункциональный комплекс по подготовке и автоматической заливке наполненных и ненаполненных мультикомпонентных

гибридно-композитных смесей, технология изготовления энергосберегающих плоских и гибких алюминиевых нагревателей с резистивным элементом из углеродного волокна» [3].

Что касается международной выставки Vietnam Expo, то это – одна из крупнейших универсальных торгово-экономических площадок Юго-Восточной Азии. Мероприятие проводится поочередно в городах Ханое и Хошимине под эгидой Министерства промышленности и торговли Вьетнама. «Тематикой выставки являются IT и телекоммуникации, наука и образование, машиностроение и промышленное оборудование, сельское хозяйство, продукты питания, фармацевтическая и медицинская продукция, строительные материалы, химическая продукция, легкая промышленность, потребительские товары» [4]. В 2022 году в данном форуме приняли участие более 350 компаний из 16 стран, в том числе Китая, США, Японии, Индии, Шри-Ланки, Индонезии, Кубы. Беларусь на этом форуме представила более 100 научно-технических и инновационных разработок в области высокотехнологического оборудования.

Говоря о Китайской международной выставке импорта, которая ежегодно проходит в Шанхае, то в ноябре 2022 года она уже стала пятой. В белорусской экспозиции приняли участие 27 организаций пищевой промышленности, логистики, науки и образования. Павильон Беларуси на выставке импорта включил в себя «два основных раздела: "Продовольственная и сельскохозяйственная продукция" и "Высокотехнологичное оборудование и информационные технологии" [5]. Общая площадь экспозиции Беларуси составила около 100 квадратных метров. В 2023 году она станет еще больше.

В новом году белорусские экспозиции будут представлены также и на африканском континенте – в Алжире и Египте. В частности, в Алжире будет проходить международная выставка FIA. Впервые белорусская экспозиция на данном выставочном форуме была организована еще в 2017 году. Тогда Беларусь была представлена продукцией предприятий Министерства промышленности, включая ОАО "МАЗ", ОАО "Гомсельмаш" и ОАО "Минский

электротехнический завод", а также разработками Государственного комитета по науке и технологиям, Национальной академии наук Беларуси, Министерства образования. «Экспозиция Беларуси на FIA 2017 вызвала повышенный интерес представителей алжирских государственных органов, крупных частных компаний и предприятий, а также дипломатического корпуса. По итогам состоявшихся во время выставки переговоров подписаны меморандумы о сотрудничестве между ОАО "МТЗ" и компанией Belarus Motor Algeria, а также между НАН Беларуси и потенциальными партнерами» [6]. В целом на выставке FIA-2017 в Алжире участвовали около одной тысячи компаний из 40 стран. В 2023 году, судя по всему, участников форума станет еще больше.

Что касается международной выставки продуктов питания и напитков Food Africa Cairo, которая ежегодно проходит в Каире, то белорусская экспозиция в этом году будет организована на данной площадке уже в пятый раз. В декабре 2022 году выставка Belarus. The Taste of Nature была представлена на площадке Египетского международного выставочного центра. В рамках экспозиции 14 белорусских предприятий презентовали широкий спектр молочной, мясной, крахмальной продукции, а также выпечки. Свою продукцию зарубежным посетителям выставки продемонстрировали «предприятия холдинга "Гродномясомолпром" (ОАО "Беллакт", ОАО "Молочный мир", Лидский молочно-консервный комбинат и его филиал Сморгонские молочные продукты, Рогозницкий крахмальный завод, Волковысский и Слонимский мясокомбинаты), а также Агрокомбинат Скидельский, Сморгонский комбинат хлебопродуктов, ООО "Праймилк", ОАО "Лидахлебопродукт", Слуцкий сыродельный комбинат и ОАО "Минский молочный завод №1"» [7]. В этом году перечень экспортеров не станет меньше.

Так что в 2023 году белорусские производители надеются на новые интересные и эффективные контакты на целом ряде международных выставок не только в Азии, но и в Африке.

Литература

1. Правительство утвердило план национальных выставок Беларуси за рубежом на 2023 год [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/pravitelstvo-utverdilo-plan-natsionalnyh-vystavok-belarusi-za-rubezhom-na-2023-god-543280-2023/>
2. Залесский, Б. Горизонты дальней дуги. Потенциал взаимодействия Республики Беларусь со странами Азии и Африки / Б. Залесский. – Palmarium Academic Publishing, 2022. – 216 с.
3. Около 60 белорусских научно-технических разработок представят на международной выставке в Пакистане [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.belta.by/tech/view/okolo-60-belorusskih-nauchno-tehnicheskikh-razrabotok-predstavjat-na-mezhdunarodnoj-vystavke-v-pakistane-469010-2021/>
4. Более 100 проектов представит Беларусь на выставке Vietnam Expo [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/society/view/bolee-100-proektov-predstavit-belarus-na-vystavke-vietnam-expo-495765-2022/>
5. В Шанхае открылась Китайская международная выставка импорта [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/world/view/v-shanhae-otkrylas-kitajskaja-mezhdunarodnaja-vystavka-importa-533320-2022/>
6. Беларусь и Алжир имеют все предпосылки для расширения сотрудничества – Рачков [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/belarus-i-alzhir-imejut-vse-predposylki-dlja-rasshirenija-sotrudnichestva-rachkov-247000-2017/>
7. Белорусская экспозиция представлена на продовольственной выставке в Египте [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/belorusskaja-ekspozitsija-predstavlena-na-prodovolstvennoj-vystavke-v-egipte-538642-2022/>

Marketing i management

К.держ.упр. Шевченко В.М.,
Університет імені Альфреда Нобеля, Україна
Магістрантка, Дімченко А.О.,
Університет імені Альфреда Нобеля, Україна

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ

Розвиток туризму значно вплинув на розвиток індустрії гостинності. Епоха масового туризму сприяла виникненню значних змін в інфраструктурі та надбудові галузі (гостинності). До найважливіших сучасних тенденцій розвитку готельного господарства можна віднести наступні.

1. Розширення сфери інтересів готельного бізнесу на продукти та послуги, які раніше надавалися компаніями інших галузей (наприклад, громадське харчування, відпочинок, розваги, виставкова діяльність тощо). Розвиток таких сегментів індустрії гостинності, як індустрія розваг, включаючи азартні ігри, тематичні парки, конференції, перетворив раніше непривабливі курорти та туристичні зони на модні туристичні напрямки.

2. Посилення демократизації готельного господарства, що значною мірою сприяє підвищенню доступності готельних послуг для масового споживача. Якщо раніше різниця між готелями різного класу була значною, то зараз значно піднялася планка «нижчого стандарту»: навіть досить дешеві готелі пропонують якісний сервіс і мінімальний набір зручностей.

3. Посилення спеціалізації готельного бізнесу дозволяє більш чітко орієнтуватися на окремі сегменти споживачів з урахуванням різних характеристик [1]. Так, враховуючи рівень цін, було чітко виділено три сегменти – найнижчий (бюджетний), середній (економічний) і найвищий (люксовий). Крім того, здійснюється сегментація за метою поїздки, за віком, за видами робіт для споживачів та за іншими ознаками.

4. Розвиток нових видів туризму, особливо екологічного, де основною ідеєю є глибокий зв'язок людини з природою, стимулює будівництво готелів в екологічно чистих регіонах, формування «зелених» поверхів і номерів у звичайних міських готелях. При облаштуванні цих приміщень використовуються екологічно чисті матеріали, особлива увага приділяється економії природних ресурсів і мінімальному втручанню в природне середовище.

5. Глобалізація та концентрація готельного бізнесу. Ця тенденція проявляється у створенні великих компаній і готельних мереж. Такий підхід дозволяє готельним компаніям перегрупуватись і залучити додаткові ресурси для розвитку свого бізнесу. Концентрація готельних підприємств здійснюється шляхом створення профспілок або асоціацій, що не порушує їх юридичну та економічну самостійність, але дозволяє їм здійснювати спільні маркетингові програми, здійснювати науково-дослідну діяльність і формувати єдину систему підготовки та перепідготовки персоналу.

6. Глибока персоналізація сервісу і повна концентрація на побажаннях і потребах клієнтів. У дорогих готелях для цього створюють карти лояльності, де збирають інформацію про їхні смаки, уподобання та звички. Така база дозволяє передбачити побажання гостей. Для вирішення цих завдань у готелях створюються спеціальні служби. Так, в готелях компанії Marriott були створені спеціальні послуги дворецького. Готелі Radisson розробляють спеціальні навчальні програми для корпоративного персоналу, такі як «Yes I Can!», орієнтовані на формування особистої зацікавленості всіх співробітників компанії у відмінному обслуговуванні.

7. Широке впровадження нових засобів зв'язку та інформаційних технологій, що дозволяють проводити глибоку та системну економічну діагностику. Результати діагностики дозволяють провести повний самоаналіз і аналіз конкурентів в рамках застосовуваних цінових і маркетингових стратегій, проаналізувати ступінь активності на ринку, визначити прибутковість сегментів, що розвиваються, і координувати попит і пропозиції готельних послуг. Все це в

кінцевому результаті допомагає вирішити проблеми завантаження готельних компаній.

8. Впровадження нових технологій у бізнес-стратегії готельних компаній, особливо широке використання Інтернету для просування готельних продуктів і послуг. Нові технології знижують витрати та дають споживачам підвищений комфорт. Ці технології розширюють можливості залучення нових клієнтів і дозволяють компаніям розширювати свої сегменти ринку. Наприклад, використання нових систем бронювання дає незаперечні конкурентні переваги. Великі готелі та готельні компанії пропонують потенційним клієнтам взяти готельні тури, не виходячи з дому. Таким чином, відвідувачі сайту можуть ознайомитися з інтер'єрами готелів, з меню ресторанів і барів, отримати низку довідкової інформації.

Таким чином, перелічені вище найважливіші сучасні тенденції розвитку індустрії гостинності в кінцевому підсумку спрямовані на вирішення основних завдань:

- пошук власних конкурентних переваг;
- формування стабільної клієнтури через можливість знайти свого клієнта;
- пошук і створення нових шляхів розвитку, постійне оновлення власної політики щодо ринку готельних і туристичних послуг, що динамічно розвивається.

Література:

1. Теоретичні засади фінансового забезпечення інвестиційної діяльності підприємств сфери туризму. URL: https://kneu.edu.ua/userfiles/d-26.006.04/2016/Shuplat_dis.pdf.

К.держ.упр. Шевченко В.М.,
Університет імені Альфреда Нобеля, Україна
Магістрант, Хріпко Д.О.,
Університет імені Альфреда Нобеля, Україна

ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

З початку 2021 року кількість діючих банків в Україні скоротилася до 71 (мінус два банки порівняно з 2020 роком). Держбанки продовжують домінувати на ринку, але їх частка в чистих активах стала менше половини (47,5%). Водночас приватні та іноземні банки продовжили збільшувати частку чистих активів та коштів населення до 52,5% та 43,1% відповідно. Основними джерелами фінансування банківської системи залишаються кошти суб'єктів господарювання (43%) та фізичних осіб (41%). Спостерігається значне надходження гривневих ресурсів фізичних осіб до банківської системи (рис. 1).

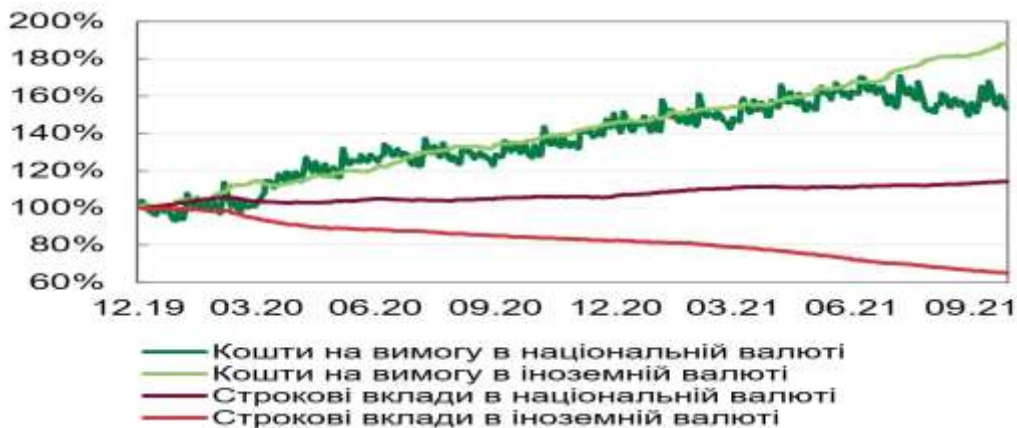

Рис. 1. Кошти фізичних осіб, 2019 = 100% [1]

Прискорення інфляції у 2021 році та зростання девальваційних очікувань призвели до уповільнення надходження коштів на вимогу з II півріччя 2021 року (листопад до червня – 105,0%) та скорочення строкових депозитів (листопад до червня – 98,5%).

Високий рівень ліквідності банківської системи обмежував стимули банків підвищувати депозитні ставки навіть за умов поступового підвищення облікової

ставки Національним банком. У результаті протягом року ставки за депозитами в гривні залишалися на одному рівні. При цьому ставки за депозитами в іноземній валюті часто не перевищували 1% річних, що призвело до зниження доларизації депозитів до найнижчого рівня за останні 20 років (близько 35%). Також зросли кошти суб'єктів господарювання (на рівні близько 10% р/р).

Стрімке відновлення кредитування корпоративного сектору у 2021 році (рис. 2) відображає зростання виробництва та реалізації бізнесу, позитивний вплив реалізації державних інфраструктурних проектів та програми «Доступні кредити 5-7-9%».

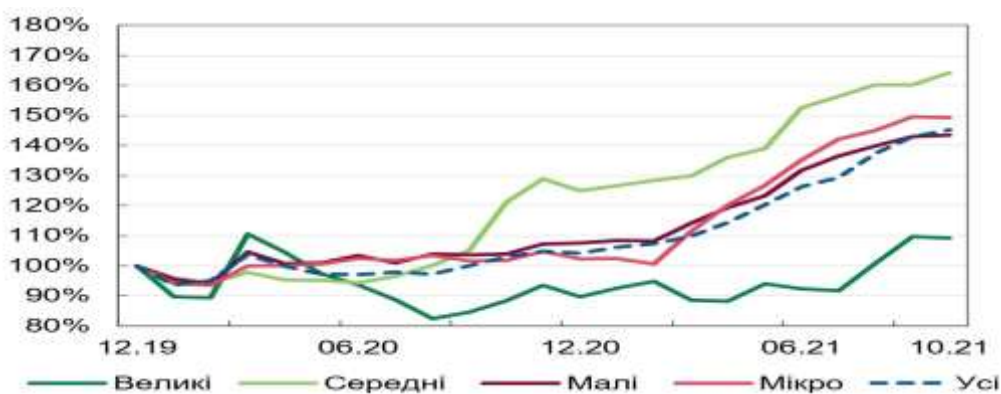

Рис. 2. Чисті гривневі кредити суб'єктам господарювання за розміром підприємств, 12.2019 = 100% [2]

Це також свідчить про поступове адаптування галузі до ведення бізнесу в умовах карантинних обмежень. Пожвавленню кредитування сприяла реалізація програми «Доступні кредити 5-7-9%», яка забезпечила надання близько чверті нових чистих гривневих кредитів. При цьому роль кредитів у фінансуванні інвестиційних проектів залишається низькою (менше 5%), а значна частина кредитів надавалася на поповнення обігових коштів.

Загалом частка робочих кредитів у ВВП залишається на рівні близько 14% (найнижча серед країн ЄС).

Банки також відновили докризові ставки за кредитами на рівні понад 30% р/р (рис.2.3). Абсолютну більшість у кредитному портфелі фізичних осіб складають беззаставні кредити. Незважаючи на динамічне відносне зростання кредитів на нерухомість (57% р/р за 10 місяців 2021 року), частка іпотечних

кредитів у загальному портфелі становить лише 7%, а по відношенню до ВВП – менше 1%, що є найнижчим рівнем серед країн ЄС.

Загалом у 2021 році банківська система залишалася стабільною, ліквідною та високоприбутковою. Однак її роль як інституту фінансового посередництва слід посилити та зробити більш ефективною. НБУ має розробити свій інструментарій у рамках режиму таргетування інфляції, щоб стимулювати банки активізувати кредитування.

Література:

1. НБУ, Огляд банківського сектора, листопад 2021 року. [Електронний ресурс]. - URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/oglyad-bankivskogo-sektoru-listopad-2021-roku> (Дата звернення:18.07.2022).
2. НБУ, Звіт про фінансову стабільність, грудень 2021 року. [Електронний ресурс]. - URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/zvit-pro-finansovu-stabilnist-gruden-2021-roku> (Дата звернення:18.07.2022)

FILOLOGICZNE NAUKI

Гулшат Нурбекова, Камила Назарова

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университетінің
оқытушылары, Қазақстан, Алматы қаласы*

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПРИНЦИПОВ ОБУЧЕНИЯ В ИНТЕРАКТИВНОМ ОБУЧЕНИИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ-ПУТЬ К ПРАВИЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА.

Түйіндеме

Оқыту нәтижелі болсын десек, сабақ мақсаты айқын болып, тілдік тақырыптың негізі өзіндік ерекшелігі, әр тақырыптың ішкі заңдылығы, лингвистикалық негізі ашылып, айқындалуы тиіс. Оқушылардың сапалық деңгейін, әрекет мотивтерін, қажеттіктерін, қызығушылықтарын, құндылық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін әдістер кәзіргі кезде іріктелді. Интерактивті оқыту – таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Оның мақсаты – оқу процесінің өнімділігін арттыратын, оқушының ақыл-ой мүмкіндіктерін, өз жетістіктерін сезінетіндей жайлы жағдай тудыру болғандықтан, туынды сөздер жөнінде білім беруде интерактивті әдістерді кеңінен пайдаланғанымыз жөн.

Кілт сөздер: Сөзжасам, туынды сөз, лингвистика, оқу үдерісі, суффикс, әдістер

Преамбула принципов обучения в интерактивном обучении производных слов-путей к правильной организации учебного процесса.

Резюме

В связи с тем, что обучение должно быть продуктивным, цель урока должна быть ясной, раскрыта и определена специфика языковой темы, внутренняя закономерность каждой темы, лингвистическая основа. В настоящее время были отобраны методы, позволяющие формировать качественный уровень знаний учащихся, мотивы деятельности, потребности, интересы, ценностные ориентиры. Интерактивное обучение-специальная форма организации познавательной деятельности. Его цель-создание благоприятных условий для повышения производительности учебного процесса, осознания у учащихся умственных возможностей, собственных достижений, учитывая все это часто нужно применять интерактивные методы в учебном процессе, в том числе и в обучении производным словам.

Ключевые слова: словообразование, производное слово, лингва, учебный процесс, суффиксы, методы.

Continuity of learning principles in interactive learning of derived words is the way to the correct organization of the educational process.

Abstract

Due to the fact that training should be productive, the purpose of the lesson should be clear, the specifics of the language topic, the internal regularity of each topic, and the linguistic basis should be disclosed and defined. Currently, we have selected methods that allow us to form a qualitative level of students' knowledge, motives, needs, interests, and value orientations. Interactive learning is a special form of organizing cognitive activity. Its goal is to create favorable conditions for improving the productivity of the educational process, awareness of students' mental capabilities, their own achievements, taking into account all this, it is often necessary to use interactive methods in the educational process, including in teaching derived words.

Keywords: Word-formation, the derived word, lingua, educational process, suffixes, methods.

Ғылымилық ұстанымы бойынша туынды сөздерге байланысты ұсынылатын материалдар ғылыми тұрғыдан негізделуі шарт. Студентке ғылыми тұрғыдан дәлелденген материалды ғана меңгерткен дұрыс. Кез келген тілдік тақырыптың тілдік негізін, теориялық негізін жетік білмейінше, оны практикада қолдана алмаймыз. Себебі, оқыту нәтижелі болсын десек, сабақ мақсаты айқын болып, тілдік тақырыптың негізі өзіндік ерекшелігі, әр тақырыптың ішкі заңдылығы, лингвистикалық негізі ашылып, айқындалуы тиіс.

Профессор С.Исаев атап көрсеткендей, тілдік бірлік ғылыми тұрғыдан талдануы қажет. Ал сөзжасамның амал-тәсілдері арқылы жасалған жаңа ұғым атауларының грамматикалық сипаттары арқылы белгілі бір сөз табына қатысты болуы, немесе белгілі бір сөз табына жатуы талданады. Ғалымның ойынша, түбірдің лексикалық мағынасы негізінде пайда болатын жалпы грамматикалық мағынасы (бұл – сол сөздің, түбірдің қандай грамматикалық топқа яғни сөз табына жататынын айқындайтын бірінші басты белгі) сөзжасам процесінен кейін (яғни семантикалық процеске түскеннен кейін) бүтіндей өзгеріп кетеді немесе бір грамматикалық топ шеңберінде болғанымен, екінші тілдік үдеріс арқылы бүтіндей жаңа дәрежедегі грамматикалық мағынаға ие болып шығады[1,42]. Мысалы, *ой-ла*, *мал-шы*, *бес-атар*, *өнер-тапқыш* сияқты жаңа туындыларды алайық. Бір қарағанда, кейбір ғылыми еңбектерде айтылып жүргендей, *ой* деген зат есімге *-ла* жұрнағы жалғану арқылы етістік жасалған, *мал* деген зат есімге *-шы* жұрнағы жалғану арқылы жаңа зат есім жасалған, *бес* деген сан есім мен *атар* деген етістік, *өнер* деген зат есім мен *тапқыш* деген сын есімі (оның өзі *тап* деген етістіктен *-қыш* жұрнағы арқылы жасалған) бірігу арқылы жаңа зат есім жасалған деген пікір, теория орынды-ақ сияқты көрінгенімен, бұнда лексика-

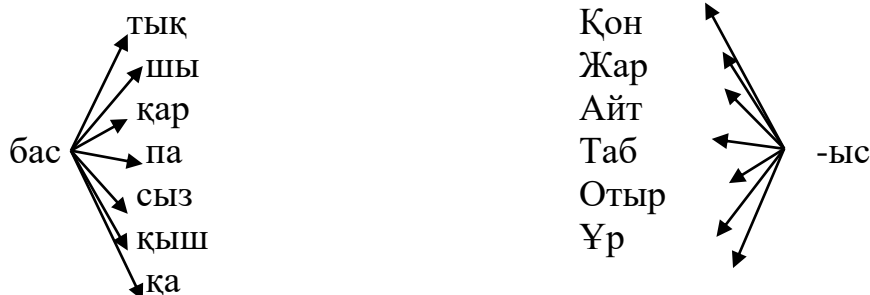
семантикалық және грамматикалық процестердің аражігі ашылып, айқындалмаған. Ал шындығында бұнда әр түрлі тілдік үдеріс бар. Әрі олардың шекарасын ажыратып, нақтылауға әбден болады. Мысалы, *ой* деген негізгі сөзге *-ла* қосымшасы жалғану арқылы ойлау іс-әрекетін білдіретін *ойла*, *мал* деген негізгі сөзге *-шы* қосымшасы жалғану арқылы малды бағатын адам мәніндегі *малшы*, *бес* және *атар* деген негізгі сөздердің бірігуінен жаңа мағыналы сөз, яғни *бесатар* деген мылтықтың бір түрінің атауы пайда болды. Жаңа сөздің мағыналары оны жасауға негіз болған сөздердің мағыналарына белгілі дәрежеде қатысты, соған байланысты болса да, олардан мүлде бөлек жаңа сөз, жаңа ұғым атауы жасалды. Осымен сөзжасам процесі аяқталады. Оның тілдік үдеріс болатыны осылай басталып, жаңа сөздің пайда болуымен аяқталады. Екіншіден, түбір мен қосымша немесе түбір мен түбірдің, (біріккен, қосарланған, тіркескен күрделі сөздерде) сөздің морфологиялық құрамы жағынан грамматикалық сипатын яғни қай сөз табына жататынын, сол арқылы ол сөздер қандай тұлғада тұрып, қандай грамматикалық мағына білдіретінін де қоса айтып көрсетуге болады. Бірақ бұл қасиет сөзжасам шеңберіне енбейді, яғни сөзжасам процесінің бастауын, міндеттілігін қамтамасыз ететін фактор емес. Ол – түбір мен қосымшаның, сөз бен сөздің арасындағы тіркесімділік сипат негізінде іске асатын семантика-грамматикалық сипат. Сондықтан туынды сөздерді интербелсенді технология арқылы оқытуда ғылымилық ұстанымы негізгі орынға ие. Студенттер сөздің бастапқы түбірін дұрыс таппаса ары қарай сөзжасамдық талдау жасау мүмкін емес. Студенттерге дайын ғылыми тұжырымдарды ғана ұсыну жеткіліксіз, олардың өздеріне пікір айтқызып үйрету керек. Туынды сөздердің семантикасына талдау жасату арқылы олардың бастапқы түбірлерін таптыру, оның шығу тарихын айқындату оларды ғылыми тұжырым жасауға итермелейтіні сөзсіз.

Теория мен практиканың байланысы ұстанымы студенттердің теория жүзінде алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыруда негізге алынды. Бұл ұстаным студенттің тек практикалық дағдысын қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге оның өмірлік дағдыларын жетілдіруге, тәрбиесін дамытуға да көмектеседі. Ғалымдардың пікірінше, студент тапсырмаларды орындау арқылы теория мен практиканың байланысын анықтайды, талдау жасайды. Теориялық тұжырымдардың дұрыстығына көзін жеткізеді[2,54]. Мысалы, «Туынды сөздер» тақырыбына байланысты өткізілген семинар сабағында студенттердің педагогикалық практика кезінде осы тақырыпқа сәйкес бейнетаспаға түсірілген үзінділерді көрсете отырып, сөзжасамдық тақырыпты түсіндірудегі кеткен кемшіліктер талқыланды. Бірнеше студент мұғалім рөлінде тақырып төңірегінде жаңа материалды түсіндірді. Мұндай сабақтар болашақ маманның біліктілігін жетілдіруге көмектеседі. Сондай-ақ, ғалымдардың ғылыми еңбектерін өз бетімен оқып, талдап, даулы тұжырымдар төңірегінде бірнеше ғалымдардың пайымдары негізінде өткізілген пікірталас сабақтары теориялық материалды практикада қолдана білуге үйретті. Семантикалық картаны толтыру, ғылыми еңбектерден туынды сөздерге қатысты мысалдарды кестеге түсіру, кластер құру, пікірталастыру және т.б. жұмыстар

оларды теориялық білімдерін қажет кезінде ұтымды қолдануға итермеледі. Білімалушылар теория жүзінде алған білімдерін практикада қолдануда оның ғылымилығына мән береді, сондықтан теория жүзінде дәлелденген материалды ғана ұсынған жөн. Әлі де зерттеуді қажет ететін тұжырымдарды практикалық тұрғыдан талдау олардың теориялық білімдерін тереңдете түсуге ықпал етері сөзсіз.

Жүйелілік ұстанымы материалды терең әрі жеңіл игеруге септігін тигізеді. Туынды сөздерді оқытуға байланысты тақырыпты жүйелеу, әр тақырыпты меңгертуге қажетті технологияны анықтау, тиімді әдіс-тәсілдерді сұрыптау, қызықты тапсырмаларды айқындау және т.б. жұмыстар осы ұстанымға негізделді. Студенттерге, ең алдымен, сөзжасамдық талдауға берілген сөздің жасалу заңдылығы, сөзжасамдық уәждеме, оның мағынасын меңгертіп, әр сөздің жеке мағынасына, семантикасына түсінік берілді. Әр сөз табы бойынша сөз тудыратын жұрнақтардың мәнін айқындап алу қажет. Ғалым Н.Оралбай: «Зат есім – сөзжасамы өте күрделі сөз табы. Оның түрлі себептері бар. Зат есімде сөзжасам тәсілдерінің бәрі қызмет етеді және бәрі де белсенді қызмет атқарады. Ал ол туынды зат есімдердің құрамының алуан түрлі болуына әсер етеді. Туынды зат есімдердің құрамының түрлілігі олардың түрлі топ құрауына әкеледі. Туынды зат есімдердің әр түрінің өзіндік ерекшелігі бар. Сөздің дәлдігі ойдың айқындылығын көрсетеді», – дейді [3,61]. Студенттің туынды сөзді жасалуын, мағыналық жағын меңгергені туынды сөздерді ұтымды қолдануынан байқалады. Білім алушының сөзді дұрыс қолдануы сөздің мағынасын, семантикасын қаншалықты игергендігімен байланысты.

17 ғасырда Я.А.Каменский негізін қалаған *көрнекілік ұстанымы* студентке материалды терең меңгертуге маңызға ие. Адамның сезім мүшелеріне әсер етіп, материалды жан-жақты игертуге ықпал ететін көрнекіліктің мәні айрықша. Зерттеушілер адамның көру мүшелері есту мүшелеріне қарағанда ақпаратты 13 есе көп қабылдайтынын айтады[4,18]. Туынды сөздерді оқытуда көрнекі құралдарды қолданудың пайдасы зор. Көрнекілік екі түрлі қызмет атқарады, біріншіден, ол білім алушының қызығушылығын тудырады, екіншіден, оған алған білім, білік, дағдысын практикада іске асыруға мүмкіндік туғызады. «Өнімді, өнімсіз, құнарлы, құнарсыз сөзжасамдық қосымшалар» тақырыбын оқытуда сызбалар көптеп қолданылды. Мысалы, біріншіден, зат есімдер беріліп, оған жұрнақтар жалғау арқылы туынды сөз жасау, екіншіден, бір жұрнақты пайдалану арқылы туынды сөз құрастыру тапсырылды:

Саналылық пен белсенділік ұстанымы бойынша студенттердің танымдық белсенділігі жоғары болып, сабақ үрдісінде субъектілік рөлі басым болса, сабақ нәтижелі болады. Ол үшін студенттер орындайтын жұмыстарын өздері жоспарлап, алға қойылған мәселелерді шешудің жолдарын өз беттерімен ұсынуға дағдылануы қажет. Студенттің танымдық белсенділігін дамытып, сабаққа деген ынтасын арттыру үшін оқытушы көп ізденуі тиіс. Ол үшін төмендегідей мәселелерді назарда ұстаған жөн:

- студенттің қызығушылығын тудыратын тапсырмаларды іріктеп қолдану;
- студенттерді түрлі проблемалық жағдаяттарды, ғылыми және практикалық мәселелерді шешуге қатыстыру;
- пікірталастың түрлерін, жағдаяттық тапсырмаларды, түрлі ойындарды жиі қолдану;
- топтық, ұжымдық жұмыс түрлерін жиі ұйымдастыру.

Мысалы, *«Өнімді, өнімсіз, құнарлы, құнарсыз сөзжасамдық қосымшалар»*

тақырыбы бойынша студенттер, өнімді, не өнімсіз қосымшаларды мысалдар жинау арқылы дәлелдеді. Топтық жұмыс түрінде өтілген практикалық сабақта олар өз ойларын дәлелдеуге төселді.

Сабақ үрдісінде жағымды мотивация мен атмосфера тудыру ұстанымы әдіскер ғалымдар Ш.А.Амонашвили, М.Н.Скаткин, Г.И.Щукинаның қолданбалы зерттеулері негізінде дидактикалық ұстанымдар қатарына енгені мәлім. Бұл ұстаным бойынша студенттер мен оқытушы арасында тығыз байланыс болып, ол ортақ қызығушылықты тудыруы қажет. Яғни екі тараптан да жағымды мотивация мен атмосфера қалыптасқан уақытта білім де нәтижелі болары сөзсіз. Бүкіл орындалатын жұмыстар студент пен оқытушының арасында жағымды коммуникацияны іске асыратындықтан білімді игеру де оңай болады. Білім алушылар мен оқытушының бір-біріне сенім артуы, өзара түсіністікпен байланыс жасауы, достық қарым-қатынастың орнауы материалды жеңіл меңгеруге көмектеседі. «Семантикалық сөзжасам», «Профессор Н.Оралбай және сөзжасам» және т.б. тақырыптағы жоба жұмыстары аталған ұстанымды басшылыққа алудың ұтымдылығын көрсетті[5,65].

Сабақтастық ұстанымын негізге алу туынды сөздерді интербелсенді технологиялар арқылы меңгертуде ұтымды болды. Туынды сөздердің жасалуы тілдің барлық салаларымен тығыз байланысты. Білім алушыларға туынды сөздерді меңгертпес бұрын олардың фонетика, лексика, морфология бойынша білімдерін естеріне түсіріп алған абзал. Тілдік бірліктер семантикалық, грамматикалық, функционалдық тұрғыдан сабақтаса қарастырылады. Мысалы, төмендегі тапсырма студенттерге морфология және лексика салаларынан алған білімдерін пайдалану арқылы іске асырылады:

Тапсырма. Берілген туынды сөздерді жасалу жолына қарай кестеге жазыңыздар. Түбір мен қосымшаны ажыратып көрсетіңіздер.

Қазылық, қауғашы, беткей, тотық, ауыздық, билік, ашамай, жүзімдік, сұлтандық, құсбегі, қазынашы, көнек, енші, бұршік, қолтық, жырау, көзілдірік, арбакеш.

<i>Табиғат құбылыстарымен байланысты туынды сөздер</i>	<i>Анатомиялық атаулармен байланысты туынды сөздер</i>	<i>Нақтылы заттық ұғымдармен байланысты туынды сөздер</i>	<i>Көне сөздерден болған туынды сөздер</i>

Студенттер осы тәрізді тапсырмаларды орындау кезінде алдыңғы алған білімдерін еске түсіреді. Берілген сөздерге сөзжасамдық талдау жасауға дағдыланады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Исаев Ғалым.Ғылым.Ғұмыр. – Алматы: Киев, 2008. – 580.
2. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика. Оқулық. – Алматы:ОНОН, 2017. – 340.
3. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Оқулық. –125, Алматы, 2002.
4. Я.А.Каменский Дидактические материалы. Москва, 1989 г. 18 б.
5. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Оқулық. –125, Алматы, 2002.

**Нурбекова Г.С. п.ф.м., аға оқытушы
Абылай хан атындағы ҚХҚЖӘТУ**

ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКИМ И АНГЛИЙСКИМ ЛИНГВИСТИЧЕСКИМ ТЕРМИНАМ, СОСТАВЛЕННЫМ ИЗ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В ВУЗЕ ПУТЕМ ВЫПОЛНЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ЗАДАНИЙ

Резюме

В процессе подготовки будущих специалистов-филологов важно обогащать словарный запас через обучение лингвистическим терминам для формирования их языко-коммуникативной компетенции. Студент, владеющий способами создания лингвистических терминов в казахском и английском языках, различает их смысл, создает прилагательные, глаголы от существительного, создает однокоренные слова, увеличивает словарный запас. Производные термины создают : - tion, -sion, -ion, -ism, -ISM, -ics, -ity, -erne, -ing, -ant/ance, -er, -or, -ness и т. д. поскольку суффиксы являются продуктивными, следует обратить внимание на создание словообразовательных типов с этими суффиксами и сравнить их с родным языком студента. Продуктивные приставки: - re -, extra -, pre -, sub -, ultra -, counter -, inter -, meta -, post -, super -, semi -, trans -, anti -, auto -, neo имеют особое значение в языковой стадии открытия семантики общих лингвистических терминов на обоих языках.

Для формирования профессионально ориентированной личности студента необходимо использовать современные информационные технологии в сочетании с другими формами организации учебного процесса. При этом задания в электронном виде и их использование на уроке имеет большое значение в обогащении словарного запаса студентов.

Summary

In the process of training future specialists in Philology it is important to enrich the vocabulary through teaching linguistic terms to form their linguistic and communicative competence. A student who knows how to create linguistic terms in the Kazakh and English languages, distinguishes their meaning, creates adjectives, verbs from nouns, creates cognate words, increases vocabulary. Derivative terms create : - tion, -sion, -ion, -ism, -ISM, -ics, -ity, -erne, -ing, -ant/ance, -er, -or, -ness, etc. since suffixes are productive, attention should be paid to the creation of word-formative types with these suffixes and compare them with the student's native language. Productive prefixes: - re -, extra -, pre -, sub -, ultra -, counter -, inter -, meta

-, post -, super -, semi -, trans -, anti -, auto -, neo have a special meaning in the language stage of the discovery of the semantics of common linguistic terms in both languages.

To form a professionally oriented personality of the student it is necessary to use modern information technologies in combination with other forms of organization of the educational process. In this case, the task in electronic form and their use in the classroom is of great importance in enriching the vocabulary of students.

Тірек сөздер:

Туынды сөздер, кәсіби, сөзжасамдық тип, терминология, префикстер, лингвистикалық терминдер, аффикстік деривация, интерактивті технология

Болашақ филолог мамандарды даярлау үдерісінде олардың тілдік-қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін лингвистикалық терминдерді үйрету арқылы сөздік қорын байытудың маңызы зор. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің жасалу жолдарын білетін студент олардың мағынасын ажыратып, зат есімнен сын есім, етістік тудырып, түбірлес сөздер жасайды, сөйтіп, сөздік қоры молаяды. Туынды терминдер жасайтын: -tion, -sion, -ion, -ism, -is, -ics, -ity, -erne, -ing, -ant/ance, -er, -or, -ness және т.б. жұрнақтар өнімді болғандықтан, осы жұрнақтармен жасалған сөзжасамдық типтердің жасалуына назар аудартып, оны студенттің ана тілімен салыстырып берген жөн. Өнімді префикстер: -re-, extra-, pre-, sub-, ultra-, counter-, inter-, meta-, post-, super-, semi-, trans-, anti-, auto-, neo арқылы жасалған екі тілге ортақ лингвистикалық терминдердің семантикасын ашудың да тілүйретім сатысында маңызы ерекше.

Студенттің кәсіби бағытталған тұлғасын қалыптастыру үшін қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды оқу үдерісін ұйымдастырудың басқа да түрлерімен ұштастыра қолдану керек. Осы орайда электрондық тапсырмалар құрастырып, сабақта пайдаланудың маңызы зор.

Жаңартылған білім беру жағдайында ана тілін және шетел тілін кәсіби бағытта үйрету басымдық алуда. Қазіргі таңда тілді меңгерумен қатар таңдаған мамандыққа қатысты арнайы білім алу мақсат етіледі. «Кәсіби бағытталған тіл» термині белгілі бір тілдегі мамандыққа байланысты әдебиеттерді оқумен қатар сол тілдегі кәсіби лексика мен терминологияны игеру, кәсіби қызмет барысында тілді қарым-қатынас жасауда еркін қолдануды талап етеді. Қазіргі заманда оқытуға кәсіби бағытталған көзқарас тұрғысынан келу дегеніміз студенттердің бойында белгілі бір тілде нақты кәсіби, іскерлік, ғылыми салада және түрлі жағдайларда коммуникацияға түсе алу, кәсіби деңгейде ойлау мен зерттеушілік әрекеттерді жүзеге асырумен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, кәсіби бағытталған тілдік пәндер жалпы білім беретін пәндерден өзгешеленеді. Кәсіби лексика мен грамматиканы білу коммуникативтік құзыреттіліктердің орнын толтыра алмайтынын ескерген жөн. Сол себепті кәсіби бағытталған тілдік білім студенттің болашақ кәсібі немесе мамандығының

ерекшелігінен туындайтын талаптар тұрғысынан беріліп, кәсіби және лингвистикалық білімдер ұштастырыла жүргізуді қажет етеді. Мұндай жағдайда тілдік білім қосымша кәсіби білім алу мен тұлғаның кәсіби маңызды сапаларын дамытуға қажетті басқа арнайы пәндермен интеграцияланады. Ал шетел тілі студенттің кәсіби құзыреттілігі мен тұлғалық-кәсіби дамуының құралы қызметін атқарып, маманның – өзге тілді серіктестермен іскерлік байланыс орнатуға қабілетті қазіргі заманғы жоғары мектеп түлегінің кәсіби қызметті табысты атқаруының маңызды шарты болып табылады. Осыған орай студенттің кәсіби бағытталған тұлғасын қалыптастыру үшін қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды оқу үдерісін ұйымдастырудың басқа да түрлерімен ұштастыра қолдану керек.

Филолог-мамандар оқу тілімен қатар басқа да тілдерді біліп, полилингвалды тұлға болып қалыптасса, болашақ кәсіби қызмет аясы кеңиді. Заман талабына сай туыс тілдермен қатар ағылшын тілін білу қажеттігі туындап отырған тұста, өз мамандығы аясындағы лингвистикалық терминдерді шетел тіліндегі терминдермен салыстыра оқыту студенттің сөздік қорын арттырып, екінші тілді тез игеруіне септігін тигізбей қоймайды. Маман ретінде екінші тілдің сөз жасау тәсілдерін түсініп, туынды сөздердің компоненттерін ажырата білу, сөзжасамдық модельдерін тани білудің тілді игеруде маңызы зор. Мәселен, қазақ тілінде –шы,-ші форманты арқылы мамандық, кәсіпті немесе белгілі бір іске бейімділікті білдіретін сөздер көптеп жасалса, ағылшын тілінде мұндай сөздерді жасауға –er форманты көп қатысады. Мысалы: әнші – singer, биші - dancer, құрылысшы - builder [1,28].

Э.Г.Петросянцтың ағылшын тілінің лингвистикалық терминологиясын зерттеуге байланысты еңбегінде терминдердің құрылымдық-морфологиялық, құрылымдық-семантикалық, валенттілік, деривативтік қасиеттері қарастырылып, лингвистикалық терминдердің көпшілігі роман, грек тілдерінен енгені немесе осы тілдердің құрылымдық модельдері бойынша жасалғаны анықталған. Туынды терминдердің аффикстік жүйесіне жасалған талдаулар төмендегі жұрнақтардың өнімділік сипатын анықтаған: -tion, -sion, -ion, -ism, -is, -ics, -ity, -erne, -ing, -ant/ance, -er, -or, -ness және т.б.

Мысалы, -tion жұрнағы арқылы:

аллитерация – ағылш. alliteration, адвербиалдану - adverbialization, адъективтену -. adjektivization, агглютинация -agglutination, вербалдану - verbialization, т.б.

-ism формасы арқылы: германизм – Germanism, аналитизм – Analytism, гиперурбанизм - hyper-urbanism, диалектизм – dialectism.

-ic формасы арқылы: полисемантикалық – Polysemantic, аллофондық – allophonic, парадигмалық – paradigmatic.

-ive формасы арқылы: компаративті – comparative, коммуникативті - communicative.

КОНТАМИНИРОВАННЫЙ англ. contaminated.

Аффикстік деривация нәтижесінде түбірлес сөздердің қалыптасу үлгісі (phonetics - phonetical, grammar - grammatical, phoneme - phonemic, morpheme - morphemic, verb - verbal, adjective - adjectival, syllable- syllabic, grapheme - graphemics - graphics және т.б) арқылы зат есімнен зат есім мен сын есімнің жасалуын игерту де студенттің сөздік қорын арттырады сөзсіз.

Лингвистикалық терминдер жасаған өнімді префикстер ретінде -re-, extra-, pre-, sub-, ultra-, counter-, inter-, meta-, post-, super-, semi-, trans-, anti-, auto-, neo тұлғаларын қарастырған [2,187] Мысалы:

Re: recursive – рекурсивті, relevance – релеванттылық, relevant – релевантты.

Poly: polysemantic – көп мағыналы, polysemia – полисемия, polysyllable – поллисиллаб.

Extra: extralingual - экстралингвистикалық, external linguistics – экстралингвистика.

Pre: prefixal - префикстік.

Inter: interdialect -интердиалект, intergrades - субварианттар, interjection-одағай, interjectional – одағайлы, interjectional theory -тілдің шығу теориясы, internal- inflexion (attr.) ішкі флективті, international – халықаралық, international world- халықаралық сөздер, interrelation – ішкі реляция (байланыс), interrogation - сұрақ, interrogative –сұраулы, interrogativehortative sentence –сұраулы-лепті сөйлем, interrogative-narrative sentence – сұраулы-хабарлы сөйлем.

Meta: metabasis метабазис, metalanguage – метатіл, metalepsis – металепсис, metalinguistic металингвистикалық, metalinguistics - металингвистика, metaphony -метафония, metaphor -метафора, metaphoric(al) метафоралық, metaphorization метафоралану, metaphorise –метафраза, metaplastm – метаплазм, metasemiotic –метасемиотикалық, metasemiotics – метасемиотика.

Post: postdental – тіл арты, postfix – постфикс, postnominal – постноминалды, postpalatal постпалатал, postposition - постпозиция, послелог, postpositional – постпозитивті, postpositional attributive group – изафет, post-velar – поствелярлы, postverbal -поствербалды.

Super: суперлатив, суперлативті, superlative degree -асырмалы шырай; superordinate clause -қарсылықты сөйлем, superstratum – суперстрат, suppletion – супплетивизм.

Semi: semi-cadence –полукаденция, semi-colon – нүктелі үтір, semi-consonant, жартылай дауыссыз, semi-labialized consonant - жартылай лабиалды дауыссыз; semi-long vowel -жартылай дауыссыз.

Trans: reflexive-intransitive возвратне- переходный

Auto: automatization of the means of language- тілдік құралдарды автоматтандыру; automatism - автоматизм.

Neo: neographism -неографизм, neolinguistic – неолингвистикалық, neolinguistics неолингвистика, neologism - неологизм.

Hypo: hypotaxis – гипотаксис, hypotactic – гипотактикалық, hypothetical clause –гипотетикалық сөйлем, hypostasis – транспозиция.

Осы префикстер арқылы тілімізде қалыптасқан жартылай калька, толық калька терминдер мен басқа да сөздер бар: неолингвистика, транспозиция, префикс, т.б.[3,15]

Қазіргі заманғы дамыған ақпараттық технологиялар көмегімен аталған терминдерді үйрету үдерісін жеңілдетіп, тапсырмалар жүйесін жасауға болады. Бұл тұрғыда электрондық оқу бағдарламаларын, электрондық оқулық дайындайтын iSpring бағдарламасының көмегіне жүгінуге болады. Осы бағдарлама арқылы лингвистикалық терминдерді жинақтап, глоссарий жасауға болады. Оның үлгісі төмендегідей.

Бағдарламаның көмегімен әр түрлі тапсырмалар кешенін жасауға болады. Мысалы, сәйкестендіру тапсырмасы:

Закрывать окно просмотра Редактировать вопрос Обновить

Вопрос 1 из 1

Тиісті қосымшамен сәйкестендіріп, сөз жасаңыз

dialectolog	ive
Polysemant	ic
German	ism
communicat	y

Отправить

Бос орынға тиісті қосымшаны қою:

Вопрос 2 из 2

Терминдердің алдына тиісті префиксті қойыңыз:

cursive , levance, levant.
 semantic, semia, syllable.
 lingual, linguistics.
 fixal. dialect, jection,
 jectional theory, national,
 national world, rogation
 basis, language,
 linguistic, metalinguistics , phony
 dental – тіл арты, fix – постфикс,
 palatal латив,

Отправить

1. Express the following in one word, using the suffix -er

1) one who reads-

one who subscribes (to smth) –

one who advises (smth) -

one whose occupation is to sing

one whose occupation is to write (books) one whose occupation is to produce

(films) one whose occupation is to bake one who is sleeping, one who is eating (walking)

-or

one who creates (smth), (initiates, elects)

one whose occupation is to inspect (construct, dictate, edit)

one who is visiting (smb, smth)

Model: London - Londoner

New York - New Yorker One who lives in a cottage (on a ranch, on an island, in a village)

Give one word beginning with prefix "miss" for the following.

Model: failure to understand - misunderstanding a wrong use -, wrong pronunciation -, to understand in a wrong way -, to spell in a wrong way -, to give wrong information -, to pronounce wrongly -.

Translate the following into kazakh language using the dictionary. Choose the correct meaning of the underlined words

One of the most interesting sights of London is the famous Tower, an old castle built almost nine hundred years ago by the Normans It is situated on the bank of the Thames not far from another sight - the Tower Bridge The Bridge can be revised so as to make passage for the ships.

Fill ill, some, no, not, any, (not) much, a lot of 1) I have... work today.

Using the prefixes make the following words negative, happy, possible, legal, pleasant, responsible

Бұл этап бойынша берілуге тиісті ең тиімді жаттығулардың қатарын төмендегідей жаттығулар құрайды:

Мына сөзді сөз тіркесіне қос; Берілген сөздердің синонимі мен антонимін тап;

Берілген ойдың мағынасынан ауытқымай, әртүрлі мағынада құрастырылған сөздерден тұратын сөз тіркестерін қазақ тіліне аудар; Берілген сөз тіркестерін синониммен ауыстыр;

Сөз тіркестеріне қарама қарсы мағыналы сөздер қой; «Шатастырма!» ойыны;

Сөз тіркестерінің қазақша баламасын келтір; Мына сөздің синонимдерін тауып, әр синонимнің ортақ мағыналық ұқсастықтарын көрсет;

Екінші этап бойынша мына типтегі жаттығулар берілгені дұрыс. Мысалы:

1 .Үлгі бойынша мәтін құрастыр. Жағдаят бойынша мәтін құрастыр.

Мәтінмен танысып, оны әр түрлі терминдерді қолдана отырып қайта құрастыр.

Берілген сөздерді қолдана отырып, Қазақстанда өткен дүниежүзілік қысқы Уни версиада-2017 бойынша әңгіме құрастыр: competition, event, take part, delegation, organize, win. lost, prize, result, enjoy және т.б..

5. Асты сызылған сөздер қай сөз табына жататынын анықта:

1. He works as a teacher. 2. I saw one of his works at the exhibition. 3. I was waiting for your report. 4. They report the results of their experiment every Monday. 5. His report contains some of his thoughts about the experiment. 6. You'll make progress if you work hard. 7. He thought about his new work. 8. I have a present for you. 9. I am busy at present. 10. He presented me with a book.

6.Төмендегі туынды сөздердің құрамын талдап, жасалу жолын айтып бер, негізгі түбірін ата:

Powerful, inventor, high-quality, network, demoralize, profitable, dislike, disagree, movement, shorten, incorrect, electricity, fruitful, fruitless, happiness, dangerous, noisy, sunny, rainy, badly, strongly, reading, teaching, rebuild, retell, leader, teacher, unhappy, unusual, translation, cooperation, schoolboy, icebreaker.

7. Күрделі зат есімдерді жаз, туынды сөздердің жасалу жолын анықта.

Например: A machine for drying hair – hair drier.

1. A thing for opening tins - 2. A machine for playing records - 3. A machine for mixing food - 4. A thing that times eggs (when they are boiling) - 5. Things for warming people's legs - 6. Stuff that kills flies - 7. A liquid that removes paint - 8. A tool that opens bottles - 9. A thing for peeling potatoes - 10. A liquid for removing eye makeup - 11. Stuff for freshening the air -

8. Туынды сөздерді сан+zam есім+zam есім үлгісі бойынша жаз.

Мысалы: a walk lasting for three miles – a three-mile walk.

1. A girl who has just celebrated her sixteenth birthday - 2. A flight lasting for ten hours - 3. A note that is worth twenty pounds - 4. A language course that lasts four weeks - 5. A drive that takes three hours - 6. A meal that consists of three courses - 7. A holiday that lasts two weeks - 8. A delay at the airport that went on for two hours - 9. A letter that goes on for ten pages - 10. A university course that takes three years - 11. A prison sentence of ten years - 12. A hotel with five stars - 13. A speed limit of 30 miles an hour - 14. A house that was built two hundred years ago -

9. Сын есімдерді 3 топқа топтастыр: 1) адам, 2) орын, 3) зам:

Obstinate, unspoilt, hand-made, waterproof, easy-going, breathtaking, aggressive, deserted, overgrown, overcrowded, cunning, picturesque, arrogant, long-lasting, spoilt, automatic, accurate, artificial.

Осы сипаттағы көптеген тапсырмалар мен жаттығуларды жоғарыда көрсетілген үлгіде орындау барысында филология мамандығында оқып жатқан студенттер өз кәсібіне байланысты білімдегі, тағы басқа да салада кездесетін туынды сөздерден пайда болған терминдердің жасалу жолдарын оңай түсініп, өз бетінше сөздерге талдау жасап, оларды жеңіл түрде өз сөздік қорына қолданысқа енгізетін болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Л.Жаналина. Сопоставительное словообразование казахского и русского языков Алматы, 1999, 28 бет

2. Э.Г. Петросянц Лингвистическое терминопле: структура, семантика, деривация (На материале английского языка) Пятигорск 2004, 28 бет

3. СЛОВООБРАЗОВАНИЕ КАК СЛОЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (WORD-BUILDING) Руснаука 2018, 15 бет

Mowa, mowna komunikacja

Сарыбекова Қ.Н., Шынтас Г. М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ РУХ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ғылыми еңбектердегі «патриотизм», «Қазақстандық патриотизм» ұғымдарына теориялық талдау жасай келе, «**Қазақстандық патриотизм** - Қазақстанды мекендейтін барлық ұлт пен ұлыстардың, халықтардың Қазақстан мемлекеті әлемдік биіктен көріну жолында білім, мәдениет, экономика, әлеуметтік тұрғыда дамуына жағдай жасай отырып, еліміздегі бейбітшілікті, бірлік пен тәуелсіздікті сақтау үшін барлық күш - жігерін жұмсау», - деп тұжырым жасадық. Ал Қазақстандық патриотизмді іске асыру көп ұлтты Қазақстанда бірлік пен елдікті сақтай отырып, демократияландырылған, әлемдік өркениеттен орын алу идеологиясына негізделген стратегиялық бағыт-бағдар болып табылады.

Бүгінгі жаһандану үрдісінде, **патриотизм ұғымы** халықтар мен ұлттардың өз Отанына, мемлекетіне деген сүйіспеншілігімен қатар, әлемдік дамудың тыныштығы мен бейбітшілігін сақтау үшін барлық күш жігерін жұмсау, яғни **жалпыадамзаттық патриотизм** тұрғысынан қарастырылады.

Патриотизмнің мазмұнын анықтау үшін ұлттық құндылықтарды бүкіладамзаттық құндылықтармен ұштастыру негізгі көкейкесті мәселе болып табылады. Патриотизмді бүгінгі күн тұрғысынан алатын болсақ, патриотизм мәселесін ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара сабақтастыра, кіріктіре отырып, философияның негізгі категориялары әлемдік жалпы (жалпыадамзаттық патриотизм), жалпы (Қазақстандық патриотизм), айрықша (ұлттық патриотизм), бірегей (қазақ патриотизмі) тұрғыда қарастыруды қажет етеді [1].

Қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында педагогикалық ЖОО білімгерлеріне патриоттық тәрбие беру барысында стратегиялық және тактикалық жағдайларды іске асыруда алдымызға қойған негізгі талаптарды шешу көзделді:

- жүйелі-ұйымдастыру - мектеп, отбасы және әлеуметтік ортаны өзара сабақтастыра отырып, мақсатты түрде педагогикалық жоғары оқу орнында білімгерлерге патриоттық тәрбие беруді ұйымдастыру;

- білімгерлердің жас және дара ерекшеліктерін ескере отырып, патриоттық тәрбие берудің мазмұнын, формалары мен әдістерін нақты пайдалана білу;

- аймақтық ерекшеліктерді ескеру, туған елге, жерге, ауылға, қалаға, т.б. сүйіспеншілігі арқылы, ұлттық және Қазақстандық, жалпыадамзаттық патриотизмді қалыптастыру;

- кешенді ықпал ету арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан патриоттық, әлеуметтік құндылықтарды, тәжірибелерді жүйелі түрде пайдалану.

Тәрбиенің негізі болып саналатын жалпыадамзаттық құндылықтардың бірі - тәрбиенің басқа адамға деген қажеттілігі, басқа адамдарды сүйе білу қажеттілігі болып табылады. Философиялық тұрғыда рухани құндылық, соның ішінде патриотизм рухани сұраныстарды қанағаттандыратын және тұлғаның рухани әлемін байытуды көздейді [2].

Тұлғаның бойындағы руханилық өлшемдер оның ой-санасында, мінез-құлқында, іс-әрекетінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесуі, қалыптасуы болып саналады. "Қазақстандық патриотизм", "ұлттық патриотизм", "патриоттық құндылық", "ұлтжандылық", "жалпыадамзаттық патриотизм" ұғымдарына берілген анықтамалар негізінде бүгінгі педагогикалық ЖОО білімгерлеріне патриоттық тәрбие берудің мазмұны төмендегі тұрғыда қарастырылады: әрбір азаматтың өз Отанының тағдырына, қауіпсіздігіне, болашағына деген жауапкершілігін сезіну; мемлекет рәміздеріне, мемлекеттік тілге, тарихқа, мәдениетке құрметпен қарау; барлық отандастарды ұлты мен конфессиясына қарамастан, олардың салтын, дәстүрін, тарихы мен мәдениетін, тілін құрметтеу; еліміздегі бейбітшілікті, бірлік пен тәуелсіздікті сақтау және әлемдік дамудың тыныштық пен бейбітшілікті сақтау үшін барлық күш жігерін жұмсау. Ұлттық мәдениет пен өркениеттік даму үрдісін өзара сабақтастыра отырып тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда патриотизмді қатынастар жүйесі тұрғысынан - тұлғаның мемлекетке қатынасы (мемлекеттік рәміздер мен атрибуттардың ту, елтаңба, әнұран, т.б. маңызын түсінуі, мемлекеттік тілді, тарихи-мәдени мұраларды, дәстүрлерді білуі және оған деген құрметі, өз мемлекетіне пайдалы іс-әрекеттер жасауға деген ұмтылысы); өз халқына қатынасы (халықтың негізгі менталитетін, құндылық бағдарын, патриоттық және ұлтжандылық көріністерін бағалай білуі, өз халқы үшін патриоттық іске бару қажеттілігін түсінуі); патриот ретінде өзіне-өзінің қатынасы (азамат ретінде құқығы мен міндеттерін білуі, патриоттық сезімнің көрініс беруі) арқылы айқындалды.

Қазақстандық патриотизмсіз біз өркениетті ел бола алмаймыз. Сол үшін азаматтардың биік отаншылдық сезімі бүгінге емес, ертеңге де мәңгі керек.

Қ.Жарықбаев айтқандай, «Отансүйгіштік – кісінің бойындағы күш қуаты білімі мен тәрбиесін, халық мүддесіне, онын игілігіне, яғни, адамның кір жуып кіндік кескен жеріне білдіретін перзенттік борышы, оның кісілін танытатын ерекше асқақ сезім»

Қазыбек бидің:

Алтын ұяң – Отан қымбат,

Туып өскен елің қымбат,

Кіндік кескен жерің қымбат, - дегендей Отаншылдық атамекенге деген сүйіспеншіліктің негізгі мазмұны, имандылық пен кісіліктің басты белгісі, басты өлшемі [3].

Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындау үшін қазақ білімпазы Ж.Аймауытовтың мына сөздерін еске алған жөн. Ол “Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек” деген екен [3].

Ойымызды қорыта келе, құрметті ұстаз қауым Бала бидің сөзін естеріңізге түсіргім келеді:

“Жерден ауыр дегенім – ақыл-білім,

Судан терең дегенім – оқу-ғылым,

Оттан ыстық дегенім – адамның өмірі,

Көктен биік дегенім – шәкірттің көңілі!” –

осы ойды дамытуда ақиқат шындықпен іштей бірлік тауып, үйлесімді жұмыс жүргізілсе, сіз жүргізген тәлім-тәрбие, білім нәтижелі болмақ. Ұстаз үшін еңбегінің жемісін көруден артық бақыт жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Момышұлы Б. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1998. – 298 б.
2. Бейсенов К. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. – Алматы: Ғылым, 2014. – 203 б.
3. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. 1 том. / Құрастырғандар Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 317 б.

Есенова Н.Б., Атамбаева А.Ғ., Кенескулова А.Н.

М.Х.Дулати атындағы

Тараз өңірлік университеті «Мектепке

дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының қауымдаст. профессоры, ф.ғ.к.,

«ДОВ-19,1» тобының студенттері

БАЛАЛАРДЫҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫН ДАМЫТУДА ӨЗІНДІК БАҒАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бала өзіндік тәрбие, өзіндік сөйлеу, өзіндік бағалау, өзіндік ұғыну арқылы өзін - өзі таниды. Адам өзінің сыртқы дүниесін ғана танып қоймай, сондай – ақ сол арқылы әрекет жасауға тырысады. Адам объективті шындықты бейнелендіре отырып, сол процестерді ғана емес, сонымен бірге сезіне алатын және ойлай білетін тіршілік иесі ретінде өзін - өзі, өзінің мұрат – мүдделерін, адамгершілік бет-бейнелерін де саналы түрде түсінуге шақырады. Өзін - өзі бағалау тұлғаның өзіндік дамуы мен жетілуінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Тұлғаның тұрақты өзін - өзі бағалауы оның дұрыс, үйлесімді қалыптасу негізінде жатыр. Өзін - өзі бағалау адамның мінез – құлқы ғана емес, оның тұлғалық сипатына да әсер етеді. Тұлғаның қалыптасуы тек ол өскен орта ғана емес оқушының өз талаптарына жауап бере алуына да байланысты.

Г. Г. Петроченконың және оның шәкірттерінің еңбектерінде тұлғаның қажеттіліктері, оларды қызықтырушылар деңгейі зерттеу нәтижесінде алынған деректер бойынша өзіне баға беру тұлғаның берілген тапсырманы орындау жетістіктері немесе кемшіліктеріне, топтағы мәртебесіне тәуелді екендігі көрсетіледі [1].

Өзіндік бағалау О. С. Ушакованың пікірінше, қоршаған әлеуметтік ортада бейімделуге, оның ішкі талаптары мен сыртқы психологиялық жағдайларының үйлесіміне әсер етеді және өзіне баға беруге икемділік бұрынғы құндылықтарды жаңадан бағалауға мүмкіндік береді. Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы мен өзіне баға берудің маңыздылығы американ психологы О. С. Ушакова еңбектерінде айтылған. Ол тұлға құрылымында өзін өзі тану мен өзін бағалау маңызды екенін зерттеген. Бірақ Роджерс тұлғаның қоршаған ортаны, өзара қатынастарымен

қатты байланыстырып жіберген, осы қатынастарды нақты «Мен» және идеалды «Мен» арасындағы қатынастық жалғыз факторы ретінде көрсеткен[2].

Адамның бойында қолдау тапқан өзін өзі бағалау тек сол тұлғаға ғана тең және сол адамның дара психологиялық жағдайы, ішкі дүниесі. Осындай пікір, өзін - өзі бағалауды зерттеп білуге, оқып – тануға болады, себебі адамның іс - әрекетінен өзіне берген бағасы көрініп тұрады. Баланың бойында қоғамнан аластатылған, ешкімге керек емеспін, еш нәрсемен ісім жоқ деген ойлар болады. «Өзін өзі бағалау шарттары» деген кітабында өзін - өзі бағалаудың психологиялық сипатын көрсетті. Куперсмиттің ойынша өзіне баға беру – тұлғаның өз бағасын білу сезімінде, ал өзгелерге тұлғаның кейбір әрекеттерінен білінеді.

Өзіне баға берудің атқаратын қызметі адамды ішкі толғаныстардан сақтау. Өзін бағалау қоршаған ортаға ыңғайлану, қоршаған ортамен қатынасқа түсу арқылы біржақты баға беріледі. Сонымен жоғарыдағы ғалымдардың зерттеулерінен өзін өзі бағалау қоршаған ортаның қатынастарынан, оның әлеуметтік ортаға бейімделуі, оның сыртқы талаптарының сыртқы жағдаймен үйлесуі екендігін көреміз.

Жеке тұлға объектіге түрлі мақсатты көздеп қызығады. Өмір сүретін ортасына қоғамдық (экономикалық идеологиялық) тікелей әсер етуінен қалыптасып отырады. Бұл жеке тұлға сөзімен “Мен концепциясы” деп атайды. Роджерс көзқарасы бойынша жеке тұлға сыртқы объектілерді өзінің ішкі әлемінде қабылдайды.

Балалардың әр алуан іс – қимылы нәтижесінде олардың автоматталған әрекеті – дағдылары, іс - әрекет түрлерін орындауға бейімділігі мен ептілігі, тіршілікке қажетті әдеттері қалыптасып, адамның анатомиялық, физиологиялық және психикалық жағынан дамып жетілуіне әсер етеді. Оның рухани өмірінің мазмұнын байытады. әсіресе өзінің іс - әрекетін қадағалап, жағымды жетістікке жетуге мүмкіндік алады. Өзін-өзі бағалау арқылы іс -әрекетінің нәтижесін қадағалайды. Дағды, ептілік, ниет, әдет адамның өзіндік бағалауының алғы шарттары. Жеке адам санасы мен ақылы арқылы дараланады. Оның дыбысты анық тілі, еңбектену әрекеті қоғамдық жағдайда, бір – бірімен қарым – қатынаста қарастырылады. Іс - әрекеттің жеке тұлға дамуындағы ерекшеліктері әрекетінің нәтижесінен көрінеді. Оқу, еңбек, ойын – адамның дамып жетілуіндегі және қажеттіліктерін өтеудегі негізгі әрекет түрлері. Сол әрекеттердің жас

ерекшелігіне сай орындалуы да өзіндік іс -әрекетті бағалаудың нәтижесі. Өзін өзі бағалау арқылы орындалатын әрекеттің мақсаты мен міндетіне байланысты.

Адамының іс - әрекетін тиімді ұйымдастыру оның өз ісіне қызығу мен жауапкершілік сезімін оятады. Адам өмір сүру барысында өз психикасын түрлі жолмен жарыққа шығарады. Мектеп жасына дейінгі бала өз психологиясын ойын арқылы көрсетсе, мектеп оқушысы оқу әрекетінің нәтижесімен бағаланды. Ал ересек адам өзіне тән ерекшеліктерін еңбек процесінің сан алуан салаларында көрсетеді. Осындай мәселенің байыбын барлап оның тиімді жолын табу әлеуметтік өмірде адамның жеке басының қалыпты дамуын қамтамасыз ете алмай, оған зиянды әсер етері даусыз. Мақсатсыз ұйымдастырылған іс - әрекет болашақ ұрпақтың бойында да жағымсыз мінез-құлықтардың туындауына ықпал етуі мүмкін. Іс - әрекетті баланың дамуы мен оның қалыптасуына жағымды әсер ететіндей жоспарланады.

Адамдар өзара тілдесіп өмір сүруге бейімделуі организм тіршілігі үшін су мен ауа, күн шұғыласы сияқты табиғи қажеттілігімен бірдей. Бұл мәселенің өзектілігі қазіргі кездегі адамдардың іс-әрекетінің ұжымдық ерекшелігінің артуымен байланысты, тәжірибенің талаптарымен байланысты және адамдарды ұйымдастырудың, басқарудың тиімділігінің өзекті мәселелерімен, олардың араларындағы қарым-қатынастың күшеюін реттеу, тәрбиелік және психотерапиялық әсерлерді қолдану мәселеріне байланысты. Сондықтан, баланың іс - әрекетін ұйымдастыру арқылы оның неге қабілетті екенін анықтаумен қатар болашақта жағымды жетістікке жетуге мүмкіндік туғызады. Ол баламен оған бағыт беруші ата-ана, педагог немесе үлкендердің ықпалымен іске асады.

Қорыта келе, бала ойы әрбір нәрсенің сипаты мен қасиеттерін сөз арқылы ажыратып көрсете алады. Осыдан заттар мен құбылыстарды әртарапты танып білуге мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Петроченко Г. Г. «Развитие детей 6 – 7 летнего возраста и подготовка их к школе. – М. 1978. С. 291.
2. Ушакова, О. С. Методика развития речи детей дошкольного возраста [Текст] : учеб.-метод. пособие для воспитателей дошкол. образоват. учреждений / О. С. Ушакова, Е. М. Струнина. – М. : ВЛАДОС, 2008. – 287
3. Рахметова С. Кіші жастағы оқытушылардың жазбаша тілін дамыту. Алматы, 1998.-2006.

ADMINISTRACJA PUBLICZNA

Współczesne technologie kierowania

Аркенова Ж.Р., докторант ОП «Государственное и местное управление»
Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан

СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВА

Аннотация. Одной из важнейших задач современного государства и общества является как можно более полное раскрытие человеческого потенциала общества. В этих целях правительства большинства стран разрабатывают концепции, стратегии, планы, направленные на развитие науки, образования, здравоохранения, культуры, спорта, повышение качества жизни населения.

Annotation. One of the most important tasks of the modern state and society is the fullest possible disclosure of the human potential of society. To this end, the Governments of most countries develop concepts, strategies, plans aimed at the development of science, education, health, culture, sports, and improving the quality of life of the population.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческий капитал, человеческие ресурсы, государство

Keywords: human potential, human capital, human resources, state

Несмотря на большой корпус научных исследований, посвященных изучению человеческого потенциала, среди ученых отсутствует единство в определении данного понятия, его основных компонентов и факторов развития. К исследованию человеческого потенциала применялись многочисленные и разнообразные научные подходы. Его сущность исследуется в фокусе таких наук, как философия, экономика, социология, психология, биология, медицина,

политология, культурология и ряде других. В литературе на рассматриваемую тему прослеживается использование различных смежных научных категорий: «человеческий капитал», «человеческий фактор», «человеческие ресурсы», «человеческие активы», «трудовой потенциал», «человеческий потенциал» и др.

Так, А. Смит считал, что увеличение производительности полезного труда зависит от повышения ловкости и умения рабочего, а также улучшения машин и инструментов, с помощью которых он работает [1].

Л. Туроу пишет, что, «человеческий капитал людей представляет собой их способность производить предметы и услуги. Стоимость человеческого капитала является просто ценой производительных способностей, умноженной на количество этих способностей» [2, p. 15].

Г. Беккер, рассматривая человеческий капитал, утверждает, что он формируется за счет инвестиций в человека (обучение, подготовка на производстве, расходы на здравоохранение, миграцию, поиск информации о ценах и т.д.) [3, p. 15].

Большой вклад в теорию человеческого капитала внес П. Бурдьё, который различал личный капитал и капитал институций [4]. Общество как «реальность первого порядка» рассматривается Бурдьё в аспекте социальной физики как внешняя объективная структура, узлы и сочленения которой могут наблюдаться, измеряться, «картографироваться». Субъективная же точка зрения на общество как на «реальность второго порядка» предполагает, что социальный мир является «контингентным и протяженным во времени осуществлением деятельности уполномоченных социальных агентов [5].

Т.Л. Лукьянчикова предложила классификацию видов человеческого капитала, включая ЧК на уровне отдельного человека (мини-уровень — индивидуальный человеческий капитал), отдельного предприятия или группы предприятий (микроуровень — человеческий капитал фирмы) и государства в целом (макроуровень - национальный человеческий капитал) [6].

В частности, идеологом макроэкономического направления исследований человеческого капитала считают Т.В. Шульца, который сделал акцент на

неравновесных аспектах функционирования человеческих активов. Факторами неравновесия выступают многообразные синергетические внутренние и внешние эффекты, в том числе, общая положительная результативность хозяйственных процессов, которые связаны с воспроизводством созидательных способностей человека [7].

Авторы теории интеллектуального капитала (Т. Стюарт, Т. Паркинсон, Д. Петерсон, Дж. Тобин и др.) обосновали, что человеческий капитал, его интеллектуальная составляющая являются главным фактором развития стран с постиндустриальной экономикой. Ими определен состав интеллектуального капитала организации: человеческий, организационный и клиентский капиталы, а также введен в обиход термин «инфраструктурные активы» [8].

В настоящее время центральная тема теории человеческого капитала связана с инвестициями в здравоохранение, формальное или неформальное образование, обучение и переподготовку сотрудников в ожидании рентабельности инвестиций.

Большинство ученых признают, что человеческий капитал считают ценным ресурсом, который притягивает другие факторы производства и дает стратегическое предвидение каждой корпорации и стране. Он играет важную роль в процессе создания стоимости современных компаний. Существует связь между экономической теорией и эмпирическими выводами о жизненно важной роли инвестиций в человеческий капитал в повышении корпоративного роста и доходов сотрудников. Основная область отклонений связана с оценкой доходности инвестиций в ресурсы. Таким образом, человеческий капитал - это инвестиция, и поэтому его следует отнести к типу инвестиций, которые являются неоценимым компонентом производственного процесса организации.

Отдельное направление исследований связано с развитием человеческих ресурсов в целях создания конкурентного преимущества. Идея о человеческих ресурсах как триггере устойчивого конкурентного преимущества была подробно рассмотрена Дж. Барни еще в начале 90-х гг. XX века в соответствии с

критериями стратегических ресурсов фирмы. Согласно Барни, для того, чтобы ресурс был устойчивым конкурентным преимуществом, он должен быть:

1) Ценным - «ресурсы имеют ценность, когда они позволяют фирме разрабатывать или реализовывать стратегии, повышающие ее эффективность и результативность»;

2) «Ресурсы должны быть редкостью среди нынешних и потенциальных конкурентов фирмы»;

3) «Ресурс должен быть неимитируемым, что зависит от нескольких условий: а) способность получения фирмой ресурса зависит от уникальных исторических условий; б) связь между ресурсами, которыми обладает фирма, и ее устойчивым конкурентным преимуществом: причинно неоднозначным; в) ресурс, создающий преимущество фирмы, является социально сложным;

4) «Не может быть стратегически эквивалентных заменителей этого ресурса, которые были бы ценными, но ни редкими, или неимитируемыми»[9].

Ученые предполагают, что редкость человеческих ресурсов является следствием нормального распределения навыков и уровня компетентности сотрудников, что означает, что трудно найти высококлассных специалистов; «источник устойчивого конкурентного преимущества кроется в самих людских ресурсах, а не в методах их привлечения, использования и удержания». Менеджеры должны контролировать пул человеческих ресурсов и регулировать взаимосвязь между этим пулом и устойчивым конкурентным преимуществом, влияя на поведение персонала. Таким образом, поведение человеческих ресурсов играет посредническую роль между HR-практиками (такими как обучение, вознаграждение, общение) и устойчивым конкурентным преимуществом [10].

Р.И. Акьюлов приходит к выводу, что «человеческие ресурсы» - это понятие, характеризующее с качественной, содержательной стороны кадровый состав или весь персонал предприятия (фирмы, учреждения, организации).

Традиционно развитие человеческих ресурсов в организации связывают с развитием человеческого опыта и потенциала сотрудников посредством обучения на индивидуальном и групповом уровнях, тем самым «обеспечивая

знающих, гибких, мыслящих сотрудников рабочими местами, чтобы извлечь выгоду из возникающих возможностей» [11]. Утверждается также, что развитие человеческих ресурсов оказывает прямое влияние на инновации в организации [12].

Что касается категории «потенциал», то она имеет строго научную природу и используется в математике, физике, инженерии, биологии, химии, экономике, социологии и других дисциплинах. В экономической литературе ее использовали в 1920-х гг. при разработке комплексной оценки уровня развития производительных сил.

«Потенциал» (от лат. *Potentia* - мощь) трактуется как «активы, резервы, источники, которые доступны и могут быть мобилизованы, активированы для достижения определенной цели, реализации плана, решения какой-либо проблемы; возможности личности, общества и государство в определенной сфере».

По мнению Т.В. Калининой, человеческий потенциал является сложным системным элементом, что определяет наличие в нем определенной структуры и элементного состава. Потенциал человека имеет сложную многоуровневую структуру, с одной стороны, и в то же время сам является элементом более сложной иерархической системы - общественного потенциала [13].

И.В. Соболева рассматривает человеческий потенциал не во всех его свойствах, но лишь в той мере, в какой его развитие и реализация определяют социальную и экономическую эффективность воспроизводственных процессов [14].

А.О. Вереникин считает, что «человеческий потенциал представляет собой совокупность созидательных способностей личности, используемых в целесообразной форме в процессе жизнедеятельности как отдельного индивидуума, так и всего общества».

Т.Н. Заславская выделила в структуре человеческого потенциала четыре взаимосвязанных, но относительно самостоятельных компонента: социально-

демографический, социально-экономический, социокультурный и деятельностный [15, с. 14].

В.С. Ефимова с коллегами [16] всех носителей человеческого потенциала делит на несколько категорий:

- элита - лидеры политики, бизнеса и культуры;
- активная часть населения - предприниматели, новаторы в экономике, социальной и культурной сферах;
- высококвалифицированный сегмент населения;
- средне квалифицированный сегмент населения;
- низкоквалифицированный слой населения;
- «неадаптированные люди» (безработные, работающие в «серой зоне», самозанятые с низкими доходами).

О.И. Иванов, рассуждая о человеческом потенциале общества, выделил четыре вида потенциалов: личностный потенциал; групповой (потенциал социальных групп, коллективов); потенциал различных социальных общностей (социально-демографических, социально-территориальных, социально-профессиональных и т.д.); человеческий потенциал всего населения страны как особого рода социальной целостности [17, с. 33].

Некоторые англоязычные авторы [18] в рамках модели потенциала производительности компании рассматривают четыре категории сотрудников: «Айсберги», «Костяк» (Эксперты), «Проблемные дети» (Высокий потенциал) и «Звезды» (Таланты). «Айсберги» - это человеческий ресурс с низким потенциалом и низкой производительностью. Эксперты имеют низкий потенциал, но дают высокую производительность. «Высокопотенциальный» человеческий ресурс имеет высокий потенциал, но дает низкую производительность. Человеческий ресурс с талантами имеет самый высокий потенциал. Итак, если компании нужно достичь больших высот, она должна состоять из талантливых людей. По мнению психологов, талантливый человек - это человек, способности которого явно выше среднего.

Под человеческим потенциалом можно понимать совокупность качеств человека, которые он может использовать в своей деятельности. Отметим, что, согласно современным представлениям, человеческий потенциал может использоваться не только в рамках экономической деятельности, но и гораздо шире, отражая весь спектр взаимодействий личности с окружающим обществом. С этой точки зрения человеческий капитал - это лишь одна из форм проявления или определенная часть человеческого потенциала.

Человеческий капитал можно представить, как текущий, так и потенциальный будущий поток доходов предприятия за счет инвестирования в приобретение и развитие важных для предприятия профессиональных качеств личности [19].

Преимущества развития человеческого потенциала для организации состоят в следующем [20]:

- забота об эффективности и результативности организации сегодня и завтра;
- помогает в достижении поставленных бизнес-целей с превосходной производительностью;
- улучшает общую культуру и рабочий климат организации;
- предоставляет людям высокий уровень удовлетворенности своей работой;
- снижает текучесть кадров;
- управляет более эффективным личностным и профессиональным ростом людей, связанных с организацией.

Принимая во внимание вышеизложенные взгляды ученых, **человеческий потенциал предприятия (ЧПП)** можно определить, не только как совокупность личных и профессиональных способностей, знаний, навыков и компетенций сотрудников (членов всего коллектива), используемых ими в процессе трудовой деятельности, но и как те, которые используются или будут использоваться в будущем для получения дохода предприятия и обеспечения его устойчивости.

В связи с этим, среди основных задач развития ЧПП можно выделить следующие:

1. Планирование рабочей силы.
2. Обучение.
3. Оценка эффективности человеческого потенциала.
4. Разработка систем вознаграждения.
5. Развитие ресурсов знаний, навыков и компетенций.
6. Повышение качества рабочей среды и благосостояния сотрудников.
7. Сбор, анализ и хранение данных и исследования.
9. Повышение качества производственных отношений.
10. Повышение степени вовлеченности сотрудников.

Следует подчеркнуть, что парадигма человеческого развития выходит далеко за рамки экономического определения развития и охватывает другие важные аспекты человеческой жизни. Обсуждение и фокус на человеческом развитии возникли из-за необходимости бросить вызов позиции экономического роста как доминирующему индикатору развития, напомнить, что экономический рост - это только средство для достижения цели, а не самоцель. Человеческое развитие в значительной степени дополняет человеческий капитал, хотя концепции исходят из разных точек зрения. Понятие человеческого капитала в широком смысле относится к образованию и здоровью, которые люди накапливают на протяжении всей своей жизни, рассматривая их как факторы производительности. Инвестиции в образование и здоровье способствуют экономическому развитию, а человеческий капитал можно рассматривать как средство достижения экономического роста.

Список использованной литературы:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / [Вступ. статья и коммент. канд. экон. наук В. С. Афанасьева]. - М.: Соцэкгиз, 1962. - 684 с.
2. Thurow L. Investment in Human Capital. - Belmont, California, Wadsworth Publishing Company, Inc., 1970, 145 pp.
3. Becker G.S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis // Journal of Political Economy. - 1962. - V.70. - No 5. - Part 2.
4. Бурдьё П. Социология политики; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко; пер. с фр.: Е. Д. Вознесенская и др.]. - М.: Socio-Logos, 1993. - 333 с.
5. Шматко А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё; URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1333091162.pdf> (дата обращения 05.08.2021).
6. Лукьянчикова Т. Л. Человеческий капитал как основа и источник повышения доходов населения России: дис. ... докт. экономич. наук: 08.00.01. – Орел, 2011. – 357 с.
7. Вереникин А.О. Человеческий потенциал экономического развития: дис. ... докт. экономич. наук: 08.00.01. – М., 2005. – 335 с.
8. Кузьмин А.Н. Инфраструктура развития человеческого потенциала организации: дис. ... канд. экономич. наук: 08.00.05. - М., 2007. - 186 с.
9. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage Anonymous, ed // Journal of Management. - 1991. - No 17(1). - pp. 99–120; URL: <http://jom.sagepub.com/cgi/doi/10.1177/014920639101700108> (дата обращения: 12.10.2021).
10. Wright P.M., McMahan G.C. & McWilliams A. Human resources and sustained competitive advantage: a resource-based perspective // International Journal of Human Resource Management. – 1994. - 5(2). - pp. 301–326.

11. Ruona W.E.A. & Gibson S.K. The making of twenty-first-century HR: An analysis of the convergence of HRM, HRD, and OD // Human Resource Management. - 2004. - No 43(1). - pp. 49–66.
12. Alsufyev A., Zavyalova E. Human Resource Development Practices and Innovations: Problem Overview. Working Paper № 9 (E)–2013. Graduate School of Management, St. Petersburg State University: SPb, 2013.
13. Калинина Т.В. Функционально-типологический анализ человеческого потенциала: дис... канд. философ. наук: 09.00.11. - Нижний Новгород, 2007. - 188 с.
14. Соболева И.В. Человеческий потенциал российской экономики. Проблема сохранения и развития. - М.: Наука, 2007. - 201 с.
15. Заславская Т.Н. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. - 2005. - № 4. - С. 13-25.
16. Efimova V.S. Lapteva A.V. and Mikhailova E.I. The Concept of Human Capital – the Need for an Interdisciplinary Synthesis // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. - 2016. - No 9. - pp. 2664-2680.
17. Иванов О. И. Человеческий потенциал (формирование, развитие, использование) / ИПРЭ РАН. СПбГУ. — СПб.: Скифия-принт, 2013. — 336 с.
18. Ingale S., Basagare Sh. Human Resource Potential Development // Human Progress. - 2019. - Том 5, Вып. 5; URL: http://progress-human.com/images/2019/Том5_5/Ingale.pdf. DOI:10.34709/IM.155.1
19. Plotnikov V. Model for Assessing the Human Capital of an Enterprise // IOP Conference Series Earth and Environmental Science, June 2019, No 272(3). - pp. 032225. DOI:10.1088/1755-1315/272/3/032225
20. Collings D. Smart Talent Management: Building Knowledge Assets for Competitive Advantage // Personnel Review. - 2010. - Том 39. - № 3. - С.397-399. <https://doi.org/10.1108/00483481011030566> (дата обращения: 06.08.2021).

MUZYKA I ŻYCIE

Muzyka: studiowanie i wykładanie

Юрлова Г.И.

Детская школа искусств №2 г. Караганды

ЗАНЯТИЯ ВОКАЛОМ С ПОДРОСТКАМИ В ПЕРИОД МУТАЦИИ ГОЛОСА

Самый тонкий, чувствительный инструмент – это человеческий голос, инструмент, созданный природой. Управлять процессом развития детского голоса – значит не навязывать какой-то ход, противоречащий его природе, а, наоборот, максимально учитывать природу естественно протекающего процесса.

Развитие детского голоса делят на 4 периода:

1. Дошкольный – до 7 лет;
2. Домутационный – от 7 до 13 лет;
3. Мутационный – от 13 до 15 лет;
4. Послемутационный – от 15 до 17 лет.

В данной статье мы рассмотрим мутационный период. Под мутацией понимается «изменение голоса в период полового созревания (у мальчиков в возрасте 14—15 лет, у девочек — 13—14 лет), обусловленное быстрым ростом гортани» [1].

У детей, не достигших 10 лет, отмечается фальцетный механизм голосообразования, к 10 - 11 годам появляется грудной механизм фонации, но вначале он используется не в полную меру. Вследствие этого на нижних нотах диапазона начинает появляться грудное звучание, а на верхних – фальцетное.

Рассмотрим развитие голосовых особенностей у девочек и у мальчиков.

Резкого изменения в голосе у девочек в период мутации не наблюдается, увеличивается его сила, тембр становится ярче и больше объем. Как у девочек, так и мальчиков признаки постепенного формирования взрослого голоса очень похожи. К ним относят появление сипоты, наблюдается вялость, неблагозвучность, скрипучесть. «Иногда голос сгущается, делается глубже. Наблюдается детонирование, невозможность (и у мальчиков, и у девочек) чисто

интонировать. Чаще они понижают, реже повышают. Становится короче диапазон, и голос снижается на несколько звуков; у мальчиков он понижается на октаву, у девочек наблюдается небольшое, от $\frac{1}{2}$ тона до двух тонов, и с окончанием формирования снова диапазон расширяется и вверх и вниз» [2].

Обычно с 13 лет начинается интенсивное развитие голосового аппарата у девочек.

Период роста гортани у девочек проходит быстрее, чем у мальчиков, и протекает он с меньшей интенсивностью, поэтому некоторые проявления мутации остаются незаметными, но это не значит, что их нет, их обязательно нужно принимать во внимание при обучении девочек пению.

«Изменения, происходящие в голосовом аппарате в период роста, и их характерные признаки сходны у обоих полов: слизь, покраснение связок и всей гортани, ее рост, рост языка (главным образом у девочек); в голосе – детонирование, беззвучие, неустойчивость, ощущение неловкости, утомление» [3].

Развитие голосового аппарата у девочек в мутационный период так же имеет свои специфические особенности. Обязательно надо обратить внимание на специфическое развитие женского организма и явление менструации.

Очень важно объяснить каким образом изменяется состояние голосового аппарата, какие формы этого состояния могут быть, и на что надо обратить внимание, чтобы соблюдать в пении правильный режим.

Довольно часто подростки утверждают, что в данный период петь становится легче и продолжают это делать, но вскоре их голоса становятся хриплыми. Обязательно следует говорить подросткам, что пение в данный период им противопоказано.

Предмутационный и мутационный периоды являются очень ответственными при обучении пению.

Важно помнить, что интенсивный рост имеет несколько фаз. Изменения, которые появляются в 12 – 13 лет, так или иначе отражаются на голосе, и могут повториться в 15 – 16 лет (или впервые обнаружиться).

Во время мутации занятия не только возможны, они вполне целесообразны и желательны, т.к. способствуют укреплению всего организма, быстрому и более равномерному прохождению мутации.

Но обучение в мутационный период происходит с большей осторожностью.

Диапазон произведений должен четко соответствовать возрастному и индивидуальному диапазону ребенка. Завышение tessитуры может привести к голосовым расстройством. Время занятий должно быть уменьшено, т.к. голос быстро утомляется, во время занятия необходимо делать несколько перерывов по 3- 5 минут. Общее время с перерывами не более 40 минут в день.

Теперь рассмотрим специфические особенности развития голосового аппарата мальчиков.

Примерно в возрасте 13-14 лет организм мальчика начинает бурно развиваться вследствие усиленной деятельности эндокринных желез, начинается период полового созревания. У мальчиков происходят существенные анатомические изменения гортанного скелета. Гортанные хрящи быстро увеличиваются в размерах. Передний угол гортани начинает выпячиваться вперед, образуя выпуклость на передней поверхности шеи (Адамово яблоко). Все другие отделы гортани также растут быстро в это время и в короткий срок достигают своих значительных, характерных для мужской гортани размеров.

Результатом изменений в голосовом аппарате мальчиков, сильного роста гортани является понижение диапазона голоса и изменение его тембра. Голос из дисканта или альты переходит в тенор, баритон или бас.

Но проследить закономерности в этом вопросе довольно сложно.

Переход из детского голоса во взрослый обычно происходит резко. Во время перелома понижение голоса происходит почти на октаву. В то время как слух и воля стремятся сохранить высоту детского голоса, голосовые связки, вследствие изменившихся размеров (увеличение в длину, ширину и толщину), производят гораздо более низкие звуки. Поэтому голос в период мутации у мальчиков непостоянен, срывается и обнаруживает самые неожиданные переходы от низких тонов к высоким.

Наиболее сложные изменения в мутационный период продолжаются около одного года. Формы протекания мутации у мальчиков весьма разнообразны. Бывают случаи медленного, почти незаметного изменения голоса.

Профессор Левидов установил, "...что мутация голоса у мальчиков тоже обычно не кончается сразу". Несколько месяцев, а иногда и больше, длится период, называемый *послемутационный*.

В мутационный период у мальчиков наступает быстрое утомление голоса, наблюдается некоторое нарушение вибраторной функции и розоватая окраска голосовых складок, появляющаяся после пения. В этом периоде закрепляются все элементы грудного механизма голосообразования.

Период мутации индивидуален у каждого подростка. Для благоприятного протекания мутации можно проводить закаливающие процедуры, заниматься спортом, чтобы гармонизировать перестройку организма. Уроки вокала должны проводиться только опытным педагогом, имеющим опыт работы с детьми в мутационный период, важно вовремя заметить период наступления утомления голоса.

Детский голос меняется каждые 2–3 года. Со временем голос становится сильнее, постепенно понижается, приобретая новые интонационные возможности, увеличивается диапазон. Однако самые заметные изменения происходят во время мутации (от лат. *mutatio* – изменение, перемена).

Начало мутации зависит от многих факторов. Сюда можно отнести климатические условия, национальную принадлежность, а также индивидуальные физиологические особенности развития ребенка.

И все же сопровождаемый «ломкой голоса» критический возраст у вокалистов проходит легче, чем у «обычных» ребят, без сильных болей и невротических расстройств. Скорее всего это связано с равномерной «загрузкой» голосового аппарата, при которой изменения тембра идут постоянно, достигая критической планки в мутационный период.

Используемая литература:

1. Алмазова Е. С. Нарушения голоса у детей и подростков / Е. С. Алмазова // Расстройства речи у детей и подростков. - М.: "Медицина", 2002.
2. Бирюлина П. Ю. Нарушения голоса у подростков в период мутации / П. Ю. Бирюлина // Российская оториноларингология. - М., 2003. - № 1.
3. Лаврова Е. В. Функциональная афония у подростков / Е. В. Лаврова // Актуальные вопросы теории и практики коррекционной педагогики. - М., 2007. - № 5.
4. Менабени А.Г. Методика обучения сольному пению: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1987.
5. Стулова Г.П. Развитие детского голоса в процессе обучения пению.- М.: Прометей, 1992 г.

Kompozytorzy

Абильдаева А.И., Балабекова А.А.

*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан*

ХАЛЫҚТЫҚ ӘНШІЛІК ӨНЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ОРЫНДАУШЫ ТҰЛҒАЛАР

Қазақ әні ұлтымыздың ғасырлар көшінен шаң баспай келе жатқан халық рухының тарихтан тіл қатқан тірі куәгері іспетті. Күнделікті тұрмысқа, салт-дәстүрге байланысты туған ғұрыптық әндер, қара өлеңінен тартып, елдің аңсар мұратын, қуанышын, қайғысын, жан сезімін өрнектеп, формалық, мазмұндық тұрғыдан кемелденіп, кәсіби тұғырға жеткен дәстүрлі ән өнері ұлттық музыка мәдениетінің алтын дінгегі, ықылымнан бүгінге жеткен сарқылмас қайнар көзі секілді. Орыстың тамаша ғалымы Г.Потаниннің «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді», - деген пікірін қазақтың осындай даралығына көз жеткізгеннен кейін айтқан болар

Халық әндеріне тән тағы бір белгі — әннің мазмұндылығы, елдің өмірі, тұрмыс-тіршілігімен сабақтастығы. Кез келген ән белгілі бір оқиғаға құрылады. Соған орай оның айтайын деген ой-мазмұны да болады. Сол ой терен сезім арқылы тербеліп, көркем кесте – өлең түрінде сыртқа шығып отырған. Мұны әннің поэзиялық арқауы немесе әдеби сипаты дейміз [1].

Ұлтымыздың аса бай ән өнерін дамытуға Абай бастаған, Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Әсет, Естай, Нартай, Кенен сияқты халық тұжырым болса композиторлары өлшеусіз үлес қосып, оны сапалық жаңа биікке көтерді. Олардың мол шығармашылық мұрасы қазақ операсы мен балетінде және классикалық музыкалық туындыларда кеңінен пайдаланылып, әлемнің ең әйгілі музыкатанушылары тарапынан жоғары бағаға ие болды.

«Ел іші – өнер кеніші» дейді дана халқымыз. Әрине, қазақтың дәстүрлі әндері мың әнмен шектелмесі анық. Ендеше, жаңа жоба алдағы уақытта тың туындылармен толысып, бүгінгі ұрпақты халқымыздың баға жеткісіз мол музыкалық мұрасымен сусындата береді [2].

Өнер зерттеушілері қазақтың халық әндерін аймақтық, орындаушылық ерекшеліктеріне қарай Батыс әншілік мектебі, Жетісу ән мектебі, Сыр бойының әншілік мектебі және Арқа әншілік мектебі деп 4-ке бөліп қарастырады. Оның ішінде Арқаның ән мектебі айрықша дамыған. «Арқа» еліміздің Шығыс, Орталық, Солтүстік Қазақстан аймағын қамтитын кең байтақ өлке. Арқа өңірі әншілік өнердің кең қанат жайып, ерекше дамыған өлкелердің бірі саналып, әндері кең тыныстылығымен, әуенінің байлығымен, терең мазмұндылығымен, асқақтығымен ерекшеленеді. Дәл осы өңірде ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың халықтық кәсіби әншілерінің мектебі қалыптасты. Оның негізін қалаушы әнші - Біржансал Қожағұлұлы (1831-1894 жж). Ал, Ақан сері Қорамсаұлы, Жаяу Мұса Байжанов, Ыбырай Сандыбаев, Мәди Бәпиұлы, Әсет Найманбаев, Естай Беркімбаев секілді Арқа ән мектебінің өкілдері халықтық кәсіби әннің музыкалық-поэтикалық стилін қалыптастырды. Осынау ұлы дәстүрді ХХ ғасырда Әміре Қашаубаев, Қали Байжанов, Гаппас Айтбаев, Қосымжан Бабақов, Байғабыл Жылқыбаев, Қуан Лекеров, Жабай Тоғандықов, Манарбек Ержанов, Жүсіпбек Елебеков, Мәдениет Ешкеев, Жәнібек Кәрменов, Қайрат Байбосынов, Бекболат Тілеухан және т.б дәстүрлі әншілер легі жалғастырды.

Жетісу өңірінің әншілік-күйшілік, жыршылық-ақындық өнері, көрнекті өкілдері соңғы жиырма жылда көптеп зерттеле бастады. Жетісуда дәстүрлі ән өнері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қана қалыптаса бастаған. Оған дейін бұл өңірде жыр, терме, айтыс дамып келген. Алайда Жетісу өңірінің дәстүрлі ән өнерін зерттеп жүрген Сағатбек Медеубеков: «Ән өнері оған дейін де болған. Бірақ бізге жеткені сол ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қана», – дей келе, ғалым бұл дәстүрдің үзілмегенін айтады. Жетісу ән дәстүрі бұл

күнде дамып, музыкалық арнайы оқу орындарында оқытылып, репертуары кеңейген мектеп. Болашақта да бұл композиторлар туралы, жалпы Жетісу әншілік мектебі туралы да зерттеу жұмыстары жазыла берері анық [3].

Алтай-Тарбағатай ән мектебі – қазақтың классикалық ұлттық өнерінің ішіндегі ең көне мектеп. Кеңес Одағы тұсында ұлттық өнерімізге дұрыстап ден қойылмағаны белгілі. Зерттеушілер болғанымен, түгелдей қамтыған жоқ. Сол кездегі музыкатанушы, зерттеушілер танымал болған Арқа және Батыс ән мектебін біршама ғылыми зерттеп таныды. Ал, Сыр жыршылық мектебі, Жетісу, Алтай-Тарбағатай ән мектебі нағыз Қазақстан тәуелсіздігінің жемісі деуге болады. Себебі, одан бұрын бұл мәселелер бірлі-жарлы мақалаларға ғана тиек болғаны болмаса, ашылып айтылмады. Ал ресми жолға қойылып, ЖОО-ның бағдарламаларына енуі тәуелсіздіктен кейін ғана қолға алынды.

«Абай бастаған ұлтымыздың аса бай ән өнерін дамытуға Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Әсет, Естай, Нартай, Кенен сияқты халық композиторлары өлшеусіз үлес қосып, оны сапалық жаңа биікке көтерді. Олардың мол шығармашылық мұрасы қазақ операсы мен балетінде және классикалық музыкалық туындыларда кеңінен пайдаланылып, әлемнің ең әйгілі музыкатанушылары тарапынан жоғары бағаға ие болды. Жобада Арқа, Жетісу, Маңғыстау, Сыр өңірі, Батыс Қазақстанның дәстүрлі ән мектептерімен қатар, Қытай мен Моңғолияда тұратын қандастарымыздың шығармашылығының көрініс тапқаны антологияда халқымыздың дәстүрлі ән өнерінің мейлінше мол қамтылғанының белгісі деп білемін.

Әдебиеттер:

1. Потанин Г.Н. Европа и Азия в кадетском корпусе. – Сибирская жизнь. 1976. №18.
2. <https://martebe.kz/dasturli-anshilik-oner-ajtyluy-zhane-khurylymnykh-ereksheliklerine-bajlanysty-turli-mektepterge-bolinui/>
3. Медеубекұлы С., Мүптекеев Б. Жетісу әуендері. – А.: Өнер, 1998.

PEDAGOGICZNE NAUKI

Problemy przygotowania fachowców

К.п.н., и.о. доцента Ибраева Л.Б.
Старший преподаватель Тургынбаева Ж.М.
Южно-Казахстанская медицинская академия, Шымкент

ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ФАКТОР ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ФАРМАЦИЯ»

Современный Казахстан стоит на путях реформ, содержанием которых является целенаправленное движение к цивилизованным странам, к качественно новому уровню жизни. Именно сейчас закладываются ценностные предпочтения, выступающие в качестве причины того или иного выбора пути развития. От характера утверждаемых ценностей зависит дальнейшее развитие любого общества. На первый план должна выйти новая концепция межэтнических отношений - формирование межнационального согласия. В связи с этим, сегодня главной задачей системы высшего образования нашей Республики является подготовка специалистов с новым типом мышления, приспособленного к быстро меняющимся экономическим, технологическим, современным и информационным реалиям.

Обучение культуре русской профессионально-ориентированной речи с учётом основных направлений гуманизации и гуманитаризации высшей школы должно стать составной частью профессиональной подготовки высококвалифицированных специалистов-фармацевтов.

Несмотря на многочисленные перемены (политические, экономические и т.п.), происходящие в мире, неоспоримой гуманистической ценностью остается ценность самого человека, в котором представлен весь мир в его физическом, биологическом, социальном и духовном проявлении. Человек во все времена

был объектом внимания философов, но и сегодня постижение природы человека остается одной из основных задач науки.

Человек одновременно является носителем национальной принадлежности и носителем общечеловеческих качеств. На наш взгляд, XXI век становится веком воспитания новой формации людей, которые смогут разрешать это противоречие. Последние десятилетия бурно развивающейся технократии показали, что в погоне за призрачными идеями был забыт сам человек. Уже сегодня мы имеем целое поколение молодых людей, не способных сопереживать, у которых перед глазами многочисленные примеры (и призывы) быстрого обогащения: культ денег ставится превыше всего, а духовность, нравственность и мораль — для них смешные пережитки.

Мы считаем, что современная языковая ситуация в Республике Казахстан позитивно влияет на изучение государственного, русского и английского языков в системе общеобразовательной и высшей школы. Следует указать, что профессионально-личностная культура и высокая культура речевого развития фармацевта должна пронизывать все аспекты его врачебной деятельности. Кроме того, актуален системно-ценностный подход в формировании содержания образования обучающихся медицинских и фармацевтических вузов. Целью образовательной программы «Фармация» является подготовка профессионально-квалифицированных специалистов в области фармации, востребованных на рынке труда Республики Казахстан

Вопрос нравственного воспитания студентов-фармацевтов является более чем актуальным, так как нравственность — основа здоровья человека как физического, так и психического.

Таким образом, в медицинских учебных заведениях особую значимость приобретает и воспитание будущего фармацевта и совершенствование речевой культуры специалиста с высокими духовно-нравственными личностными качествами.

В связи с вышеизложенным необходимо улучшить нравственное воспитание студенческой молодёжи, потому что воспитание нравственных качеств личности студентов-фармацевтов - это многоуровневый и хорошо организованный процесс, результатом которого является нравственная воспитанность.

Силы образования должны быть положены на то, чтобы будущее нашей страны не оказалось в руках ограниченных, черствых и равнодушных людей. В противном случае, если человечество не примет в качестве приоритета этику, нравственность и сознание, мир может стать на краю новой катастрофы, порожденной бездушием, моральным уродством и старым мышлением. Проблемы, связанные с духовно-нравственным содержанием личности, с исследованием сущности и содержания культуры, составляют предмет интереса не только культурологии, философии, но и педагогики. Педагогика, как известно, есть наука о воспитании человека, о процессе формирования личностных качеств, познания самого человека, раскрытия, развития и формирования внутреннего духовного мира человека, перевода индивида в личность, объяснения смысла жизни человека, развития его способностей.

В возможностях педагогов организовать целенаправленное влияние на духовно-нравственный мир личности обучаемого, главное, чтобы сами педагоги серьезно осознавали реальную опасность, исходящую от отсутствия духовности и падения морали. Целью программы дисциплины «Русский язык» (Астана, 2018 г.) является формирование социально-гуманитарного мировоззрения студентов в контексте общенациональной идеи духовной модернизации, предполагающей развитие на основе национального сознания и культурного кода качеств интернационализма, толерантного отношения к мировым культурам и языкам как трансляторам знаний мирового уровня, передовых современных технологий, использование и трансферт которых способны обеспечить модернизацию страны и личностный карьерный рост будущих специалистов [1].

Коренные социально-экономические изменения в обществе резко повысили требования к процессу воспитания. Повысились требования к профессиональной подготовленности к духовно-нравственному воспитанию молодежи. В этом плане интересы развития экономики, науки, культуры, совершенствования межличностных и межнациональных отношений, самого человека как высшей ценности цивилизованного общества, как феномена мира требуют более прогрессивного и развернутого подхода к обучению и воспитанию молодежи. Культура отличается преемственностью, накоплением духовных и материальных ценностей, их передачей подрастающему поколению, она тесным образом связана с важными задачами духовно-нравственного воспитания молодого поколения. В сохранении здоровья человека, его успешном лечении важная роль принадлежит медикам среднего звена, находящимся в непосредственном и постоянном контакте с пациентами. Обострение в последние десятилетия проблемы «пациент-медик» обуславливает необходимость совершенствования процесса подготовки будущих специалистов, который необходимо выстраивать не только как накопление предметных знаний, но и как совершенствование их личностных качеств.

Наблюдаемый сегодня кризис культуры проявился также в такой сфере общественной жизни, как духовно-нравственная, в которой стало очевидным разложение общественных нравов. Философы, педагоги во все времена задумывались над вопросами о нравственном воспитании молодого поколения. Проблема ценностей как никогда остро встала перед нашим обществом. Как отмечает Е.Н. Аубакиров, «постановка проблемы ценностей в условиях трансформационных процессов общества переходного периода вызвана необходимостью показать современный уровень развития аксиологической мысли, выявить реальные тенденции и существующие противоречия в ценностном сознании наших граждан». [2]

Ян Амос Коменский считал, что нравственным воспитанием достигается управление человека собой. Он признавал главными вечными человеческими

качествами доброту, мудрость, справедливость и мужество. Вопросы воспитания личности занимали центральное место в его трудах, посвященных вопросам нравственного формирования. [3]

Основным средством формирования личности студента является обучение, поэтому к личности преподавателя предъявляются большие требования.

Однако влияние изучения иностранного (в том числе и русского) языка на формирование гуманистической личности студента педвуза пока еще находится в процессе исследования.

С одной стороны, в мире как никогда остро стал национальный вопрос. С другой стороны, разрушаются общечеловеческие ценности, и, прежде всего, ценности Человека как такового. Проблема межнациональной розни и людей разных национальностей требует разрешения и, в свою очередь, ставит особые задачи перед процессом воспитания личности педагога.

Современный мир испытывает большую потребность в человеке, осознающем свое значение, свою деятельность, способном понимать себя, особенности бытия и настоящего мира, культуру других народов. Человек является носителем духовности и средством ее развития. В нем заключается смысл мироздания, поэтому высшей ценностью на Земле является человек. Религия, политика, мировоззрение служат основой для разъединения народов, но идея Человека лишь одна способна объединить человечество. Никакая другая: ни религиозная, ни экономическая, ни политическая идея - не смогут этого сделать.

Межэтническое общение выступает областью проявления политических, экономических и духовно-нравственных потребностей людей разных национальностей. Этот многогранный процесс человеческого взаимодействия охватывает личностные отношения, которые проявляются во взаимопонимании,

сопереживании, желании понять и жить в соответствии с требованиями и потребностями многонационального общества.

От того, насколько ярко в человеке проявляется гуманистическая сущность, и от того, как высока общая нравственная культура, зависят характер и содержание межнациональных отношений. Нравственная культура личности в полной мере проявляется в уважении человека, человеческого достоинства независимо от его национальности, в соблюдении этики межнациональных отношений, в проявлении тактичности и терпимости к национально-культурным различиям.

Одним из факторов, способствующих содействию современного образования, является процесс изучения иностранного языка. Язык как учебная дисциплина имеет все возможности для успешного решения ряда задач и формирования духовной личности. Широкое информационное пространство еще не является гарантом развития языковых способностей личности. По мнению А.А. Леонтьева, овладение языковыми средствами и овладение языком как средством общения - это качественно различные процессы, обусловленные разным пониманием языкового развития. Развитие языковой личности связано с продвижением от элементарных свойств речи к осознанному ее построению, а через него - к спонтанной монологической речи, выражающей интеллектуально-духовное и национально-нравственное содержание этой личности. [4]

Язык имеет огромное значение в воспитании, посредством его передается весь накопленный духовно-нравственный опыт предыдущих поколений. Демонстрация возможностей языка побуждает у обучаемых желание изучать его, вызывает уважение к языку, к человеку как к создателю языка и носителю культуры.

В занятиях русского и английского языков в медицинском вузе сконцентрированы все важные вопросы избранной нами проблемы. Важнейшим средством духовно-нравственного воспитания в вузе является учебный процесс. Первостепенное значение в деле формирования нравственности имеет глубокое

усвоение обучающимися содержания дисциплин социально-гуманитарного цикла, в том числе языковых. Широко известно, что литературе принадлежит огромная и важная роль в духовной жизни общества.

Однако и преподавание языков тоже органично связано с духовно-нравственным воспитанием, способствует выработке у обучающихся мировоззренческой основы моральных убеждений, высокого морально-культурного облика.

Показателей гуманистического отношения очень много: это и доброта, и милосердие, и психологическое качество - толерантность и др. Но показатели есть внешние проявления и поэтому могут быть обманчивыми. Форма не всегда адекватна содержанию. Например, студент-казах почтителен к преподавателю-русскому, но мы не можем сказать, что его почтительность есть внутреннее отношение, уважение к человеку. Поэтому в работе со студентами мы ограничили свое исследовательское наблюдение и опыт существенным признаком, а именно: признание человека как ценности.

Процесс изучения иностранного (русского) языка обладает сильным воспитательным потенциалом в развитии у обучающегося гуманистической позиции по отношению к представителям разных национальностей.

Идея Человека как наивысшей ценности жизни, выступающая лейтмотивом учебных занятий по русскому языку, развивает способность разрешать личностное противоречие между национальной и общечеловеческой принадлежностью человека.

Учебные занятия, реализующие идею гуманистического лейтмотива учебного процесса, выстраиваются на основе аксиологической методики, а с точки зрения содержательной - на мотивационно-смысловом, лингвострановедческом и человековедческом принципах.

Таким образом, решающим условием в реализации потенциальных воспитательных возможностей процесса изучения русского языка выступает

личностное развитие преподавателя русского языка, его мировоззренческая гуманистическая позиция.

Литература:

1. Типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования. - Астана, 2018.
2. Аубакиров Е.Н. Проблема ценностей в контексте трансформационных процессов общества переходного периода: Дисс...канд.философских наук. –Алматы, 1999.
3. Коменский Я.А. Великая дидактика. – изб. пед. соч. М.: Учпедгиз. Гл. XXIII. 1955.
4. Леонтьев А.Н. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969.

Буркутбаева Кумусай Макановна

Қазақстан.Қарағанды қаласы «№33 мектеп-бөбекжай кешені» КММ

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ

Аннотация. Мақалада оқушылардың функционалдық оқу сауаттылығын дамытуда мәтінмен жұмыстың маңыздылығы, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтінмен жұмыс түрлерін тиімді пайдалану керек екендігі айқындалады. Мұғалім оқушыларға қазақ тілін меңгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білуге бағытталған жұмыс түрлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: функционалдық оқу сауаттылығы, әдіс-тәсілдер, мәтінмен жұмыс түрлері.

Қазіргі қоғамдағы мұғалімнің рөлі - оқушыларына ғылым негіздерінен мәлімет берумен ғана шектелмейді. Ал оқытуы қазақ тілінде емес мектептерінде қазақ тілін жүргізу мұғалімдерінен тіпті үлкен жауапкершілікті талап етеді. Мұғалімнің жұмысының табысты болуы оқушының ана тілі мен қазақ тілінің арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарын ескере отырып оқытқанда ғана сабақ тиімді болады. Сабақта оқушының жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақты мақсат пен міндет қою - мұғалімнің шеберлігі. Себебі оқушыларға терең әрі жүйелі білім беру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білім алуына дағдыландыру жұмыстары сабақ барысында қалыптасады.

Жаһандану заманында білімді болумен бірге сол білімді өмірде тиімді қолдану, кездесетін қиындықтарды анықтап, оларды шешудің жолдарын таба білуі маңызды. Осыған байланыста қазір оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Білім берудің басты мақсаты жан-жақты дамыған азамат қалыптастыру, оның әлеуметтік бейімделуі болып табылады. Яғни, оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануына үйрету.

Оқушылардың функционалдық оқу сауаттылығын дамытуда мәтінмен жұмыстың маңызы зор. Мәтінмен жұмыс жасату – тіл үйретудегі негізгі элементтердің бірі. Тіл дамытуда мәтіннің рөлі зор, мәтін балаға тілін, ой-өрісін дамытуға ықпал етеді, тәрбиелейді.

Мәтінмен жұмыс істеу мұғалімнің жан - жақты ізденуін, дайындалуын қажет етеді. Мұғалім барлық жұмыс түрлерін қадағалап, оқушыларға бағыт-бағдар беріп отыруы тиіс.

Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Мәтіннің қызметін таныту – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты мұғалім мәтінмен жұмысты жүйелі жүргізгенде және оқушының сауатты оқу дағдысын қалыптастыра білгенде ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады.

Сабақ барысында жинақы мәтіннің кесте, тірек сызба түрлерімен қатар мен ықшамдалған мәтінді жиі қолданамын. Жинақы мәтін құрастыру жолдары

Мәтінді мұқият оқу және негізгі, қосымша ақпараттарды анықтау;

Негізгі ойды білдіретін тірек сөздерді, сөйлемдерді белгілеу;

Автор ойын, баяндау желісін сақтай отырып, мәтіндегі негізгі ойды ықшамдау.

Жинақы мәтін жазудағы мақсат – оқушыларды мәтін мазмұнының негізгі идеясымен таныстыру. Ықшамдалған мәтін құрастыру барысында оқушыларға төмендегі тапсырмалар беруге болады:

Мәтіннің тақырыбын анықтау;

Негізгі идеяларды жинақтау,

Негізгі идеяларды біріктіріп, бір немесе екі сөйлем құрастыру;

Әр азатжолынан бір негізгі ақпарат және оны толықтыратын екі қосымша ақпараттарды жазу.

Жинақы мәтін құрастыруда мәтінге тілдік өзгерістер енгізуге болады.

- Сөздерді синонимдермен алмастыру;

- Бірнеше жай сөйлемді бір құрмалас сөйлемге немесе құрмалас сөйлемдерді жай сөйлемдерге айналдыру.

Ықшамдалған мәтін құрастыру барысында оқушыларға төмендегі тапсырмалар беруге болады:

Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс:

Уақыт туралы бейнеролик көрсету арқылы ой қозғау.

Мәтінмен жұмыс кезеңі:

1. Мәтінді мұқият оқыңыз.
2. Мәтін бойынша негізгі ойды білдіретін тірек сөздерді табыңыздар, аударыңыздар.
3. Әр ойбөліктен 1 негізгі және 2 қосымша ақпаратты анықтап жазыңыз.
4. Асты сызылған сөздерді синониммен алмастырыңыз.

Уақыт – біздің өміріміз

Уақыт өмірімізден бөлек емес, уақыт пен өмір арасындағы байланыс өте тығыз. Уақытты босқа өткізу – мезгілі өлшеулі, құны өлшеусіз өз өмірімізді рәсуа қылу.

Кейбір адамдар уақытты өміріміздің ұрысы деп есептесе, бірі уақытты ұлы ұстаз дейді. Уақыт адамды сүріндіреді де, көтереді де. Адамның ес білген сәтінен бастап саналы әрекет етуіне әсер ететін отбасындағы тәрбие, тәрбиенің адам бойына сіңуіне әсер ететін уақыт пен оның төрелігі. Уақыт – өмір, ол өзі адамды есейтеді. Бір ғажабы: уақыт жаңа нәрсенің бәрін ескіртеді екен. Сыйлаған қуанышы мен қайғысының төрелігін өзі беріп, емін де өзі жасайды.

Адамның қолынан бәрі келеді. Біз біраз нәрсені жасап өзгерте аламыз. Тек уақытты емес. Біз уақытқа ешқашан әсер ете алмаймыз. Адам өмірге бір-ақ рет келетін қонақ екен. Тіршіліктің басы мен аяғына бағамдай қарасаңыз, адам өмірінің алтын дәуірі, нәтижелі, мағыналы, саналы ғұмыры тіпті қысқа. Адамның балалық шағындағы жиырма жылы мен қартайған тұсындағы қырық жылын шығарып тастасаңыз, оның мағыналы, мәнді ғұмыры, алтын дәуірі тек қырық жыл ғана болмақ. Оны алтындай ардақтап, оңды пайдалана алған зерделі жандар артына мәңгілік із қалдырып кетеді, ал өмірін сенделіп өткізетін зердесіз жандар өзінің адамдық, азаматтық борышын да өтей алмай, артына ешбір із қалдыра алмай кетеді.

Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең:

Көп нүктенің орнынын мәтін мазмұны бойынша берілген сөздердің синонимімен толықтырыңыздар.

1) Әлдебір уақыт өмірімізді ұрлайды деп ойласа, енді біреулері уақытты дейді.

2) Уақыт сыйлаған мен төрелігін өзі беріп, де өзі жасайды.

3) Адамның жиырма жылы мен тұсындағы қырық жылын шығарып тастасаңыз.

4) Адамның тек қырық жыл ғана болады.

5) Зерделі жандар уақытты, артына мәңгілік із қалдырып кетеді.

Алған ақпарат бойынша «Уақыт – құндылық» тақырыбына өз ойыңызды тезис түрінде жазыңыз.

Осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып, мәтінмен жұмыс жүргізу кезінде оқушылардың ой – өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады. Мәтін - адамдар арасындағы тілдік қатынас, яғни, адам ойын мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Мәтін - ойлау, хабарлау, қабылдау, баяндау құбылыстармен тығыз байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынасын іске асуына негіз болатын жүйелі тұлға.

Қазақ тілі сабағын оқытуда жаңа технологияның өзіне тиімдісін қолдана отырып оқушының мүмкіншіліктеріне қарай деңгейлік тапсырмалар, шығармашылық жұмыстар, тіл байлығын, сөздік қорын байытуға арналған мәтінмен жұмыс түрлерін ұйымдастыру. Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана, оқушылардың білім сапасын жоғары көтере алады. Білім сапасын көтеру дегеніміз – оқушыны жоғары деңгейге көтеру. Осы мақсатты алға қоя отырып, тіл үйретуде мәтінмен жұмыс түрлерін тиімді пайдалансақ, оқушылардың қазақша сөйлеу дағдысы қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Ана тілі, 1996.
2. Республикалық ғылыми - педагогикалық басылым. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде № 9 2004ж., № 12 2004ж.
3. Оралбаева Ф. Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі., Алматы, 2000 ж.
4. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012 – 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.- Астана: 2012.

Współczesne metody wykładania

Zhekibayeva B.A., Nurzhanova G.B., Grankina A.K.

Karaganda University named after academician E.A. Buketov

ABOUT THE MEANING OF TERM "SEMANTIC READING"

The Republic of Kazakhstan is currently devoting a lot of attention to improving the quality of primary education. There is a realisation of the pedagogical objectives, one of which is naturally associated with the conscious perception of the texts for their successful analysis. In the initial stages of reading learning, teachers often concentrate on increasing the speed and accuracy of reading. As well as questions collected about the content of the text show only a superficial understanding of what was read.

This approach to reading develops in a fluid but unconscious way among young students, which makes it impossible to understand the meaning of the text. In this context, the problem of training young schoolchildren in semantic reading is becoming more and more relevant. Because semantic reading is a significant part of the learning process, which will help to understand the true essence of the text, grasp all the details and practically comprehend the educational material.

For the first time the term " semantic reading" has been used by L.Y. Nevueva and A.A. Zubchenko in their writings. The researchers considered this concept in unity with expressive reading and emphasized the importance of correct intonation. However, this type of reading was based on the dismemberment of the general sense, in the process of which bound groups of words were distinguished [1].

According to modern authors B.A. Lanin, M.P. Voyushina the purpose of semantic reading is to understand the text content as precisely and fully as possible, capture all the details and basically understand the information extracted [2]. As a result, semantic reading develops schoolchildren not only speaking but also writing.

L.A. Mosunova explains "semantic reading" as "a meaningful system of activity instruments that make up the sense comprehension process and generating meanings

and passing through a number of stages that naturally replace each other" [3]. In the framework of L.A. Mosunova's research, the term "semantic reading" has been identified as the learner's ability to reveal the text meaning. The author believes that semantic reading has an activity nature and gives its description based on the theory of step-by-step formation of mental actions. In her research, L.A. Mosunova gives the following characteristics as the main activity of semantic reading: highlighting text elements (scenes, episodes, paintings, images, etc.), understanding the relationship between these elements, determining their function and determining meanings or "understanding for themselves".

Another researcher, N.G.Morozova, in her writings uses the concept of "semantic component of reading", which consists of meanings plan and essence. The meaning plan focuses on the substance of the text, mastering the system of words meanings and the connection between them [4]. The author emphasizes that the language level of schoolchildren affects the success of reading comprehension. The plan of significance is described as personal reflection or motivation, which is reproduced with the help of correct intonation and facial expressions.

Therefore, according to N.G.Morozova, it is not enough to know the meaning of individual words to understand the text. Because lexical meaning can carry different semantic load depending on the usage. There is necessary to find out the syntactic relationship between words in order to understand the text in addition to vocabulary work.

According to the definition of G.I. Bondarenko semantic reading is variety of reading that enables us to understand the informational, semantic and ideological aspects of the composition. In the opinion to the researcher, this can only be accomplished with careful reading and understanding the sense through text analysis. Consequently, the concept of semantic reading should be understood as an analysis of what has been read, the ability to highlight the main idea and, based on this, build their opinion.

The researcher considers semantic reading not as a type of reading, but as a level that needs to be achieved and defines it as subtract the intended significance and understand the semantic-value content of the text. In addition to that, it provides the following steps for developing semantic reading skills:

- systematic work on the analysis of study assignments, instructions, aimed at developing the ability to read into the task, highlight keywords, to develop an understanding of the meaning of the task, to "translate" the task, instructions into an algorithm of actions, etc.;
- active use of printed exercise book in all lessons, performing written tasks;
- reading various types of texts, for the development of skills to subtract and summarize information from "incomplete" texts (tables, pictograms, graphs, diagrams, brochures, advertising materials, etc.) [5].

A number of scientists T.G. Egorov, J. Morton, L.S. Tsvetkova, divide the reading process into technical and semantic.

So, for example, according to T.G. Egorov, first of all the technical part of the reading is formed (syllabic connection of words, correct pronunciation). After that, the semantic sense of what is read develops. The author considered these concepts to be both sides of the same set. He claimed that for a beginner reader this process proceeds sequentially. Through experience, these components are synthesized.

J. Morton believed that the technical reading of an experienced reader subordinates the tasks of understanding the meaning of the text.

Although L.S. Tsvetkova made the opposite findings. During the research, she noticed that everyone understands the meaning of what they read in their own way, while technical reading is not associated with existing mistakes in understanding statements.

At some point, A.A. Leontiev also noticed the differences between technical and semantic reading. He considered semantic reading as a form of perception process where the semantic image of the reading is constructed. The author has identified two stages of this process: initial perception of the graphic image of the word and

identification of the formed image, extracting information from the meaning of a word. The psychologist emphasized that people could perceive the same work in different ways. During the semantic perception of the text, all mental processes interact. Therefore, for the implementation of complex logical operations and the transition from words to meaning when working on a work, it is necessary to activate all the mental processes of students.

According to study and analysis of definitions of "semantic reading" concept by different researchers, generalization and their judgments we have identified three main components:

- understanding the actual content–meaning;
- correct interpretation of the subtext–meaning;
- forming your own attitude to the text.

Thus, semantic reading is a complex, multifaceted process that has been actively studied by scientists for several centuries. There are many approaches to the definition of "semantic reading" concept. Researchers from different sides approach its study and distinguish its types, the regularities, conditions of its formation, components and components of semantic reading process are deduced.

One of the important objectives facing pedagogical science and practice is to develop effective means of developing students' semantic reading skills and abilities, starting from elementary school.

Bibliography:

1. Nevueva, L.YU. Pauzativnye karakteristiki vyrazitel'nogo (smyslovogo) chteniya u mladshego shkol'nika [Tekst] / L.YU. Nevueva, A.A. Zubchenko // Nauchnye issledovaniya v psichologii. - 1978. - № 1.

2. Lanin B.A. Metodika prepodavaniya literatury: uchebnaya hrestomatiyapraktikum: dlya studentov vysshih pedagogicheskikh uchebnyh zavedenij / B.A. Lanin. – M.: Eksmo, - 2017.

3. Mosunova, L. A. Struktura i psichologicheskie usloviya razvitiya smyslovogo ponimaniya hudozhestvennyh tekstov [Tekst]: avtoref. diss. ... d.p.n. / L. A. Mosunova. – M., 2006.

4. Morozova, N.G. O ponimanii teksta [Elektronnyj resurs] / N. G. Morozova // Al'manah Instituta korrekcionnoj pedagogiki № 10. – 2006.
5. G.I. Bondarenko. Razvitie umenij smyslovogo chteniya v nachal'noj shkole / G.I. Bondarenko // Nachal'naya shkola plyus: do i posle. – 2018.

Ахметова Сандуғаш Советқызы
техника ғылымдарының кандидаты, доцент
Мұқаш Алуа Серікқызы
Ф-22-3ск тобының студенті
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА «МАТЕМАТИКА» КУРСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Жоғары оқу орындарында білім беретін мұғалімдердің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы инновациялық әдіс – тәсілдерді меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы, әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде [1].

Студенттермен сауалнама жүргізген кездегі көбісінің берген жауаптары келесідей болды: «Мен өз бетімше сараптап талдау жасап, қорытынды шығара алмаймын, есеп шығарғанда шешімдерін өз нұсқаларымда ұсынуға қабілетсізбін. Тек қана оқулықтағы мәтінді сол қалпында айтып бере аламын және есепті тек дайын формула бойынша ғана шығара аламын, өз бетімше ойлау қабілетім жоқ». Егер студенттердің тек жадын ғана емес, сонымен қатар логикалық ойлау қабілетін дамытса, онда олардың терең және ең бастысы саналы түрде білім алуға қабілетті екенін дәлелдейді. Балаларға берілген мәселені шешудің жолдарын іздестіруді үйрету керек. Ол үшін аудиторияға проблеманы ұсынып, содан кейін оны шешу үшін олардың өз пікірлерін сұрау керек. Проблеманы ұсыну – бұл проблемалық оқытудың тек бастамасы. Бұдан кейін студенттер бірнеше кезеңнен өтуі тиіс:

- проблемаға талдау жасау;
- оқу-танымдық проблеманы нақты тұжырымдау;
- сауатты болжам жасау;

- проблеманы шешу үшін білімнің жеткілікті екенін тексеру.

Математика сабағындағы проблемалық диалог технологиясы келесі мәселелерді шеше алады:

- Реттеуші – мәселелерді шеше білу.
- Коммуникативтік – диалог жүргізу.

«Математика» сабағында «Кездейсоқ оқиғалар», «Қайталама тәуелсіз сынақтар» тақырыптарын зерделеу кезінде есептерді шеше отырып, көрнекті құралдар: тиын мен ойын сүйегін қолдана отырып есептер құрастыруды талап етемін. Мысалы, ойын сүйегін пайдаланып: а) ақиқат; ә) мүмкін емес; б) кездейсоқ оқиғаларды құрастыру. Проблемалық жағдай туғызу мұғалімнен арнайы әдістемелік тәсілдерді меңгеруді талап етеді. Проблемалық жағдайларды келесі үш топқа бөлуге болады: танымдық (теориялық ойлау), бағалау (сыни тұрғыдан ойлау), ұйымдастырушылық (практикалық ойлау). Танымдық проблемалар салыстыру, гипотезаларды ұсыну және ұсыныстар арқылы шешіледі. Нәтижесінде жаңа тұжырымдар мен жаңа ұғымдар пайда болады [2].

Әр сабақта студенттерді түсініктердің анықтамасын өз бетінше табуға дағдылауға болады. Құбылыстардың елеулі ерекшеліктерін студенттер бақылауды, сипаттамаларды негізге алып береді. Мысалы, студенттер «Кездейсоқ оқиғалар» ұғымын меңгеріп, «Кездейсоқ шамалар» ұғымын зерделеуге ауысады, яғни «Кездейсоқ шамалар» ұғымын анықтау қажет. Бірнеше рет қайталағаннан кейін студенттің санасында бұл ұғымды анықтау әдістемесі қалыптасады. Бағалау проблемалық жағдайды ұйымдастырудың негізгі мақсаты – студенттің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту. Заттар мен құбылыстарды бағалау өмірдің барлық саласында кездеседі. Студенттің сабақта қате пайымдауларын түзетіп, түзету барысында бақылаушылық танытып және салыстыру арқылы қатесін табу керек. Егер мұғалім студенттерге үнемі қатесі жөнделген тапсырмаларды ұсынса, онда нәтижесінде оларда нұсқауларға және тапсырмаларға толық сенімділік туындайды. Мұндайды болдырмас үшін студенттердің талдай білу, қателерді табу және негіздей білу қабілетін дамыту

керек. Осы дағдыларды студенттерге біртіндеп сіңіру қажет. Алдымен қатесі бар пікірлерді анықтауға үйрету, содан кейін қателерді теріске шығаратын дәлелдерді таңдау және соңында, дәйекті түрде тұжырымдарды теріске шығаруға үйрету керек. Пікірді жоққа шығару, келтірілген дәлел логикалық заңдар мен ережелерге дәлме-дәл сәйкес келуі тиіс. Мұғалім қателерді іздеу үшін әртүрлі тәсілдерді: өзара тексеру және пікірталас сияқты амалдарды пайдалана алады.

Мәселені шешуде ең бастысы – студенттің сабаққа деген қызығушылығын тудыра білу. Мысалы, «Жоғары математика» сабағында «Анықтауыштар» тақырыбын өткенде, ауызша есептеу сандарды көбейту, қосу және азайтуды қамтиды, сонымен бірге есептерде сандардың орнына тригонометриялық функциялар да кездеседі. Сонда «Тригонометриялық функцияларды ауызша қалай ықшамдаймын», - деген сұрақ туындап, проблема пайда болады. Егер студенттің проблеманы шешуге қажетті білімі болса, мектеп қабырғасынан математика пәні бойынша алған білімі жетік болса, онда проблеманы шешу сәтті болады. Мысалы, студенттер «Анықталмаған интеграл» тақырыбын өткенде «Функцияның туындысы» түсінігімен таныс, сондықтан өздері анықталмаған интеграл анықтамасын тұжырымдай алады [3].

Студенттердің логикалық ойлауын дамыту, стандартты емес есептерді шешуге ықпал етеді, осындай есептер олардың қызығушылығын тудырады, өз бетінше шешім іздеу іс-әрекетін қалыптастырады. Әрбір мәтін есептерді, белгілі бір оқыту әдістемесін қолданып, шығармашылық етіп жасауға болады. Кейде студенттің өзіне шешудің басқа жолдарын табуды ұсыну керек. Есептерді шешудің түрлі тәсілдерін іздестіру кезінде студенттердің бойында танымдық қызығушылық қалыптасады, шығармашылық қабілеттері дамиды, ғылыми-зерттеу дағдылары пайда болады. Мұғалімге есептердің дайын шешімін ұсыну емес, оларды шешудің әртүрлі тәсілдерін іздеудегі ынталандыру өте маңызды.

Сонымен, «Жоғары математика» курсына оқытуда педагогикалық инновациялық әдістер мен педагогикалық технологияларды пайдаланудың

пайдасы зор, себебі барлық жағынан ойластырылған оқу және педагогикалық іс-шаралардың жобаланған моделі, оқу үрдісін ұйымдастыру және жүргізуде студент пен мұғалімге барлық ыңғайлы жағдай туғызады және педагогикалық технология оқу процесін толық меңгеру идеясын іске асыруды болжайды [4].

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алуын және дамуын мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру және дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Математика сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолданған жақсы нәтиже береді.

Жаңа инновациялық технологияларды қолдану студенттерді іздемпаздық дағдыларын, шығармашылық жобаларын іске асыруға үйретеді. Алған білімдерін іс жүзінде қалай қолдануын тереңірек түсіндіреді, белсенділік, өз бетімен жұмыс жасау сияқты өмірге қажетті қасиеттерді қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. *Кепчик Н. В., Рабцевич Т. И., Яблонская Н. Б.* Опыт реализации технологии эвристического обучения при изучении дисциплины «Высшая математика» // Матэматыка. – 2020. – № 1. – С. 3–10
2. *Әбілқасымова А.Е., Көбесов А.К., Рахымбек Д., Кенеш Ә.С.* Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі: – Алматы, Білім, 1998.- 208 б.
3. *Раджерс Э.* Инновация туралы түсінік //Қазақстан мектебі, «Әлеуметтік әріптестік жағдайында техникалық және кәсіптік білім беру». 2011. №4.
4. *Көшімбетова С.* Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері: – Алматы, Білім, 2008.

POLITOLOGIA

Globalnych badań

Кенжебеков К.К.

*к.и.н., ст. преподаватель кафедры «Социальных дисциплин»
Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева
Республика Казахстан г. Алматы kkapalbek@bk.ru*

СПЕЦИФИКА И ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ И САМОРЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Устойчиво необходимым элементом любого общества является молодежь, так как

без молодежи у общества нет будущего. Более того, какова молодежь, ее отношения с

другими поколениями членов данного общества, таково будет будущее этого общества.

Конечно, неправильно утверждать, что какова молодежь, таким будет общество, ибо главная движущая сила общества не социальные группы, а их взаимодействия. В то же время история свидетельствует, что устойчивое развитие демонстрируют именно те общества, которые пересмотрели систему традиционных взглядов на новые поколения, на систему взаимоотношений между поколениями и на их значение для политического и социально-экономического развития. В новом тысячелетии стратегические преимущества будут у тех государств и обществ, которые научатся эффективно использовать человеческий потенциал и в первую очередь тот, который заложен в молодом поколении.

Так что же такое молодежь как социальная группа общества? Под молодежью понимается социально-демографическая группа, выделяемая на основе совокупности возрастных характеристик, места и функций в социальной структуре общества, специфических интересов и ценностей. Процесс социализации подразумевает создание государством благоприятных условий для успешной интеграции молодого поколения в культуру современной цивилизации, нравственные, этнические и религиозные традиции, принятие им как ценности этических и правовых норм, общегуманистических принципов

образа жизни общества, а также целостного мировоззрения, являющегося для государства системообразующим.

Процесс самореализации предполагает общегражданское, профессиональное, трудовое, семейное, а в итоге – социально-статусное самоопределение социальной структуры общества, т.е. поэтапного «замещения» старшего поколения на принципах исторической преемственности. Благоприятными процессами социализации и самореализации молодого поколения являются тогда, когда государство строит общественные отношения на принципах социально справедливого экономического обмена, при консолидированности граждан, их этнической и конфессиональной толерантности.

Рассматривая процесс социализации и самореализации молодежи, необходимо учитывать тот факт, что молодежь неоднородна по своему составу: в ней выделяются различные слои по возрасту, социально-экономическому положению, месту жительства и т.п. Молодежь как социально-демографическая группа обладает совокупными половозрастными и социально-психологическими особенностями и проходит стадии социализации в реальных условиях жизнедеятельности общества.

Процесс взросления – первичной социализации – наиболее сложный и

чреват различными социальными последствиями. Неадекватное восприятие и усвоение норм жизнедеятельности общества, равно как и социальное становление, сопровождаемое

эмоциональными переживаниями, весьма характерны для подростков. Причем девочки-

подростки заметно быстрее адаптируются в социальной среде, несмотря на то, что

большинство из них сложно переживают свое физическое развитие. Осознание своего места и роли в обществе, равно как и осознание своей социальной значимости, сопричастности с другими половозрастными группами молодежи, безусловно, сказывается на дальнейшей социализации молодежи. Поэтому, как никто другой, подросток нуждается в очень корректном отношении со стороны взрослых. Несмотря на сложность подросткового возраста,

большинство молодых людей достаточно быстро адаптируются в социальной среде и переходят в новую стадию – стадию юношества.

Второй период – юношество (от 14-15 до 18 лет). Он наступает, как правило, к 14-15 годам. В этот период завершается физическое созревание, формируются, хотя не в полной мере, социальные качества личности. Для периода юношества характерна большая

самостоятельность во всех областях жизнедеятельности: в быту, в учебе, а также в посильном труде. В то же время этот период является пограничным с взрослой жизнью, ибо уже с 16-18 лет молодые люди могут осуществлять профессионально-трудовую деятельность на законных основаниях. Законодательством, как известно, определены соответствующие ограничения и льготы для этой категории молодежи в сфере трудовой деятельности. Однако это вовсе не означает, что молодые люди в этом возрасте не должны трудиться. Напротив, именно в этом возрасте реально проявляются способности, склонности, интересы и другие ценные качества, с помощью которых можно определить, в какой конкретной сфере трудовой деятельности может в будущем реализовать себя как личность молодой человек.

Искусственное навязывание молодым людям той или иной профессии, будь то рабочей, военной или творческой, гуманитарной или технической, может привести к отрицательным результатам в будущем. Именно на этой стадии необходимо использовать наиболее современные методики изучения профессиональной ориентации молодежи на основе социально-психологических и физиологических характеристик ее интеллектуальных данных.

Третий период (от 18 до 23-24 лет) – наиболее важный период социализации молодежи, ибо он связан с профессиональным и гражданским становлением, дальнейшим физическим и интеллектуальным развитием личности. Объектом социализации молодой человек становится с гораздо более четко выраженными социальными качествами, поэтому общество вправе не только оказывать ему всяческую поддержку, но и рассчитывать на его ответственное отношение к выполнению своих обязанностей.

Несмотря на то, что молодые люди в этот период еще получают соответствующие профессии, завершая учебу в средних, средних специальных и высших учебных заведениях или проходят службу в армии, большинство из них

имеют более четко выраженные ценностные ориентации и жизненные ориентиры, связанные со своим будущим: трудом, местом жительства, социальным положением и др. Молодые люди в этой возрастной группе обладают большей степенью самоконтроля, более осознанно выполняют те или иные функции. Тем не менее, они по-прежнему отличаются повышенной эмоциональностью и чрезмерной критичностью к событиям и людям. Порой завышенная самооценка превалирует над реальными возможностями реализовать себя как личность.

Большинство молодых людей не признают навязываемых авторитетов, но, тем не менее, склонны сами создавать себе кумиров и ориентироваться на тех из них, кто в большей степени соответствует их ценностным ориентациям. Освоение профессиональных знаний в этом возрасте происходит сравнительно несложно, поскольку, как правило, связано с научением, стажерством, т.е. с продолжением обучения без большой личной ответственности за результаты труда. Они по-прежнему считают, что имеют право на ошибки, и этот психологический барьер им трудно преодолевать. Как в сфере учебы, так и в трудовой и семейно-бытовой жизни молодые люди этой возрастной группы все еще рассчитывают на снисходительное к ним отношение.

Между тем, если именно в этот период не сформировалась высокая доля личной ответственности за содеянное, то в более старшем возрасте ее уже трудно сформировать.

Четвертый период (от 25 до 30 лет). Характеризуется большей самостоятельностью

личности во всех сферах жизнедеятельности. Большинство молодых людей к этому возрасту вступают в брак, и у них появляются свои наследники – дети, которым они обязаны передавать свой жизненный опыт и воспитывать их должным образом. В то же время этот период является наиболее сложным в профессиональном и социальном становлении.

Молодые люди после получения в системе образования соответствующей профессии

участвуют в трудовой деятельности, стремятся создать необходимые материально-бытовые

условия для себя и своей семьи. Однако далеко не всем это удается сделать, поскольку

разнятся стартовые экономические возможности у различных социальных групп. Процесс

социализации, таким образом, в этот период связан не только с передачей социального опыта старших, но и с реальной материальной помощью. В этой связи многие молодые люди серьезно задумываются над дальнейшим своим пребыванием в тех или иных регионах, городах, городских поселках, селах, на тех или иных работах.

Безусловно, молодые люди могли бы оставаться на местах своего прежнего жительства при условии, если бы им была обеспечена перспектива служебного и профессионального роста, перспектива создания благоприятных материальных и социальных условий жизни. Ситуация усугубляется тем, что молодые пары, у которых есть дети, нуждаются в гораздо большей поддержке, чем те, кто находится вне брака. Однако вступление в брак как юношей, так и девушек связано с определенной тревогой за будущее и, прежде всего, с возможностью содержать семью, обеспечивать ее материально, воспитывать детей. Поэтому многие молодые люди поневоле откладывают время вступления в брак до достижения определенных целей, получения образования, приобретения жилья и др.

Вышеуказанные периоды возрастной стратификации имеют определенные

особенности в процессе адаптации и социализации молодых людей. Молодежь, как города,

так и села, находится в большой зависимости от условий, существующих в обществе, от

реальной помощи государства в их гражданском и профессиональном становлении, в

создании благоприятных условий жизнедеятельности.

Таким образом, молодежь занимает в обществе особое место и выполняет в процессе

социального воспроизводства уникальную совокупность функций, присущих только данной демографической группе. Молодые люди, находясь на

разных этапах своего возрастного и социального развития, оказываются естественным образом включенными в различные виды отношений, взаимодействуют с различными социальными институтами и агентами и имеют типичные проблемы в начале самостоятельной жизни.

Поэтому необходима разработка и реализация органами власти системы разноплановых мер, адресованных молодому поколению, направленных на его поддержку и развитие. Это предопределяет необходимость формирования и дальнейшего совершенствования государственной молодежной политики.

Список литературы

1. Свертков И.А. Политическая социализация молодежи в условиях трансформации молодежи (конец XX - начало XXI века), 2010 – страница 7.
2. Методологические проблемы исследования молодежи, 2010 – страница 17-18.

Кенжебеков К.К.

*к.и.н., ст. преподаватель кафедры «Социальных дисциплин»
Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева
Республика Казахстан г. Алматы kkapalbek@bk.ru*

ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗГІЛІКТІҢ МӘНІ

Адамның дүниеде болуы оның рухани құндылықтарымен анықталатындығына ертеден назар аударылып келсе де, ХХІ ғасыр үшін бұл сұрақ адамзат тағдырын шешер негізгі мәселелердің бірі болып саналмақ. ХХІ ғасырдың көкейкесті мәселелері тоғысқан кеңістігінде тұрған адамның болашағын бағыттауға қажетті рухани күш, ізгі ілім, нақыл сөз, өшпес үлгідегі ақыл-кеңестердің көне мұралардан табылып, танылуы – ұлттық мәдениетіміз, тіліміз бен дініміздің бүгінгіне, ертеңіне де негіз әрі тірек болар ұлылардың ұрпақпен сабақтастығының заңды құбылыс. Сондықтан қазақ дүниетанымының өзегінен саналатын құндылықтардың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой түйіні ізгілікпен органикалық байланыста қалыптасып отырған. Адамдық мәнділіктің шынайы болмысының өзегі – ізгілік десек, субъектінің рухани деңгейін анықтап, қоғамдық сапасын көрсетер негізгі компонент ретінде, ізгіліктің, «Мендікті» шынайы адамдық кеңістікте дамытар күш-қасиетін сынар ғасыр, бүгінде адам санасына ауыр салмақ салып отыр. Заман өзгерістерінің адамзатқа терең ықпалын ескермесе болмайтын қажеттілік «мендердің» ізгілік ілімін құндылық көзімен қабылдауға талпынысын құптайды.

Қазақ халқының тереңнен тамыр тартқан, сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-парасатының жемісі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ізгілікті тәрбие - адам бойына қуат беретін, жол көрсетер дара да сара жол. Осы кәусар бұлақтарымызды жастардың бойына дарытып, келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік сапалы тәлім тәрбие беріп, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және ұлы мақсат жолында бар күш-жігері мен ақыл-қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, тұлғаларды тәрбиелеп өсіру жолында мәдени мұраларымызға, ұлттық құндылықтарымызға ерекше назар аударуымыз керек.

«Қазақ философиясының тарихында бірлік пен ізгілік жалпылама кең де ауқымды категорияларға жатады. Оның мазмұны әр тарихи дәуірлер мен кезеңдерде ұғымдылығын жоғалтпай бір тереңдеп, бір қысылтаяң кездерде таяздап отырды» [1, 104 б] - дей келе, К.Толысбай «ізгі қасиеттер» ұғымы грек өркениетінің ізін жалғастырған мұсылман ғұламаларының қолданылымында болғанын баяндайды. Даналықтың ізгі қасиеттердің ең жоғарғысынан саналуы «ізгі» ұғымының кеңістігін кеңейте түседі. Енді, «ізгі» мағынасы даналықтан маңыздырақ. Көне түрік мұраларын терең зерттеген А.Б. Мұратұлының тұжырымына көңіл аударсақ «ізгіліктің» – категория ретінде қазақ ғұламаларының дүниетанымынан басталатынына сенімділігі байқалады. Зерттеушілеріміз тың қалып келе жатқан «ізгілік» ұғымын шекарасын кеңейте түседі. Белгілі философ, қазақ философиясын тереңінен зерттеген Ж.Алтаев: «Әділеттің ақ туы Күнтуды Елін – орталық, кіндік – тұлға, себебі ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы – әділеттілік» [2, 140 б] дей келе, әділеттілік арқылы көрінетін қоғамның сапасын ізгілікпен бейнелейді. Яғни, ізгілік – адам болмысының рухани көрсеткішін білдіретін ұғым ғана емес, қоғам тәртібін, сипатын да білдіре алатын құндылықтан да болғаны.

Осы орайда, өркениеттік ғұлама Ж.Баласағұнның «Құтты білігіндегі» *ақыл, білім, ізгі көңіл, ізгі тіл, ізгі жүрек, ізгі тірлік, ізгі жан, ізгі ой* түсініктерін жоғары оқу орнына түскен жас маманның білікті, бәсекелестікке қабілетті, ұшқыр қиялын қалыптастыруда ізгілік ілімін құндылық ретінде түсіндіруді қоғамдық талап екенін білеміз.

Ізгілік – гуманизмнің түпнұсқасы формасында дамыған көрінісінің қазақ ойшылдарының еңбегі мен ерлігінің арқасында, биіктен көрінеді. Себебі, бұл өркениетте, бұл самғауда әрбір гуманист “Мендік” тұлғалық рухани байлығымен, еңбектеріндегі ізгіліктік ережелердің мәнділігімен, теориялық танымның кеңдігімен, өз қоғамы мен өз уақытындағы азаматтық миссиясын түсініп қана қоймай, озық ой мен сезімдік көңіл-күйдің барлық гаммасын өз болмысынан көрсете білуімен ізгілікті өмір іздерін қалдырды. Қазақ философиясының әр мәдени-тарихи кезеңдерінде дүниеге келген адамзаттық, озық идеялар, қағидалар, түбінде бір жалпы ұғымға келіп тіреледі. Бұл ұғым – ізгілік. Ал, қазақ ғұламаларының ұлы гуманист-титаны рөлі мен ізгілік ілімінің негізін қалау еңбегін жүрек және қалам күшімен адал орындап шығу ерлігінің тиесілі екендігін бүгінде мойындайтын күн туған сияқты. Сондықтан болар,

өркениеттік ғұламалардың сарасы Х.Х.Ж.Баласағұн айтып кеткен: „Әңгіме еттім, тең көріп билік пенен ақылды, Адамдықтың белгісі – қасиеттеу атыңды. Көне көздің сөздерін қайталаймын тағы да, Даналықтың мәуесі – қайырымдылықтың бағы да!” [3, 597 б] сөздерінің мәні бүгінгі рухани дүниемізге тым жақын. Адам табиғатының рухани мәдениетін дамытып, жетілдіруді адам болмысының өзіне міндет еткен Баласағұндық ізгілік ілімімен ұқсас қиылысын осы бір құдіретті ілімдердің мәңгілік, шынайы адамзаттылық табиғатының түбі бір тамырластығы деп түсінгеніміз абзал. „Өзінді қор санағаның үшін де, Жақсы, сыйлы боларсың жұрт ішінде. Тіл, көңілің, өзің де өстің, көріндің, Бір кеңес бер, себі тисін сөзіңнің” [3, 472 б]

Міне, осындай озық қағидаларға негізделген ортағасырлық ілім, адамзаттық мәнділікті анықтауда, адамның өзін-өзі жетілдіруін - ізгілік жолының ажырамас, маңызды қыры ретінде қарастырады.

Ізгілік тәрбиесі адам тәрбиесінің негізі болғандықтан, жастарды әдептілік іс-әрекетпен, әдеп сақтаумен көпшіліктің көңілінен шығу – ұлттық тұлғаның қазақи қасиеті екенін білеміз. Әрбір адамның ізеттілік көрсетуші тұлға ретінде жақсылық ниетпен жадырай назар аударып, тәккапарлық пен надандықты, асқандық пен тасқындықты жарқын нұрымен жеңіп отыру керек.

Міне, осы адами қасиетті білім алып еңбектенудің арқасында ізгілікті тәрбиені дамытамыз.

Білім – өзіне ерекше қатынасты талап ететін күрделі құбылыс. Білімнің қайсысы болмасын, сарапқа салып ойланбастан, кез-келген іске қосуының уақыты мен орнына қатысты маңызды жағы да бар.

Білім категориясының маңыздылығы – түрік – мұсылман кеңістігінде танылған ақиқат екендігін Әбу Нәсір әл Фараби былайша топшылайды: ««Білім» деген сөз көп заттарға қолданылады, бірақ теориялық жағынан белгілі-бір ізгілік болатын ол білім – болмысы мен өмір сүруі адам творчествосына мүлдем тәуелсіз болатын заттардың болмысы жөнінде жанда пайда болатын анық білім; бұл білім – ол заттардың әрқайсысы не жаратылысында ақыл-парасатқа мәлім бастапқы, ақиқат, қажетті және жалпы [алғы шарттардан] құралған дәлелдемелер бойынша қандай болып шығатыны жайындағы білім». Бұл пікірден білімнің қозғалмалы әрі күрделі болмысын аңғарамыз. Түрік – мұсылман ақыны Ж.Баласағұнның білімге берер анықтамасы алуан. Мысалы, «Білім – байлық,

азаймас һәм жоғалмас», «Білім – жарық, нұрын саған шашатын», «Біліктіге білім – күллі тон, асыл» «Білім – мәңгі жоғалмайтын асылың» [4, 28 б].

Заманына қажет ізгі кісінің қалыптасуына керек шарт – білім. Жоғарыда айтып кеткендей, адам күнделікті ұсақ күйбеңнен ұлы жетістіктерге, игіліктерге де білім күшімен жетпек. Адам болмысындағы сана өзгерісін, рухани өркендеуін адам бойындағы ізгіліктік белсенділіктердің түпкілікті қайта құрылуымен байланыстырады. Білім – міне, ізгілік бағдарламасын өмірде қолдануға көмектесер – байлық, жарық, асыл орнында. Ізгі адамның қалыптасып, дамуы - ізгілікке мақсаты, ісі, нәтижесі қарама-қайшы келетін қоғамдық құбылыстар күресімен қатар жүретін үрдіс. Бұл үрдістің бір ізі – білімнің жаттануы. Адам - атақ, байлық, дақтың құлына айналады. Білім де, ақын аңдағандай, адамға үстемдігін жүргізе алатын, тіпті қатер төндіретін дерттің, күштің бірі. Мұндай жағдайда білім тұлғалық сипаттан қоғамдық күш сипатына ие бола бастайды. Қоғамдық күш ретінде білім қозғалысын толық бақылау, бағыттау, реттеп отыру, дұрыс пайдалану қажеттігі қай қоғамның болмасын көкейтесті мәселесі ретінде бой көтереді.

Білім – жеке күшке айнала алатын ізгіліктік белсенділік. Оның құдіретті күшін адамға пайда, игілік әкелер ізгі мақсатқа бағыттай алатынын айтады. Тек ақылың, білімді таңдауын әділ жасай алса болғаны деген тұжырымды төмендегі бәйіттен тани аламыз: „«Ақыл керек, білім таңдап аларға, Білім керек, іске жақсы қарарға. Жарамды мен жарамсызды көрерге, Керектіні – керексізден бөлەرге».

Міне, адамның, әсіресе жастардың өзіндік сана-сезімі үш деңгейде – танымдық, адамгершіл-эмоциональды және мінез-құлықтық түрде айқын білінеді. Жастардың білім алуына, дағдысын және нақты мінез-құлық ұстанымдарын қалыптастыруға жағдай жасау – қоғамның да, ұрпақ пен ұлттың жетілу мәдениетін көрсетеді. Адамның жетілу мәдениеті өзін-өзін танудан, өзін-өзі көрсетуден, өз халқының тілі мен ділін, салт-дәстүрін білуден және сақтаудан, өз ортасына ықпал етуден, осы түрлі факторлардың өзара араласын реттейтін мүмкіндіктерден, қысқасы, осындай көпвекторлы жаңарудан білінеді.

Қазақ халқы қашаннан бала тәрбиесіне, жас ұрпақтың дұрыс қалыптасуына ерекше мән берген халық. Сондықтан «баланы бастан» тәрбиелеу керек деген даналық сөз қалдырған. Жастарды, ел болашағы ретінде жасынан қайратты, қайырымды, ақылды, адал, әділ, өнерлі етіп өсіру мәселесі қай кезде де айрықша мәселе болып қала береді.

Қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттің өркениеттілігін арттыру үшін өскелең ұрпақтың рухани тұрғыдан жетілген болуына баса назар аударылады. Сондықтан, ата-бабамыздың салған ізетті даңғыл жолы - жастардың рухани дамуы мен белсенділігін дамытуда өзекті болып қала бермек. Ең бастысы адамзат үшін рухани дамудың орны ерекше. Рухани дамуға анықтама берген С.Е. Нұрмұратов: «Рухани даму – ол күнделікті асулардан адам деген атқа лайықты түрде өте білу» – дейді [5].

Жаһандану дәуірінің білім жүйесіне зор ықпалын тигізіп жатқан кезеңінде – осы рухани-мәдени қазыналарымызды қастерлеп, өскелең ұрпақ тәрбиесіне тағылымы мол құрал екенін ескеріп, ізгілікті адамның адамдық мәні мен жоғарғы мәдени руханилығының көрсеткіші ретінде пайымдау, антропологиялық-философиялық мәні бар маңызды категория екенін түсінуіміз керек деп ойымызды түйіндейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрланова К.Ш. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің философиясы. Қазақ даласының ойшылдары (XII-XIX) 4-кітап. А, филос. және саясат. компьют. баспа ортал., 2004. - 309 б.
- 2 Алтаев Ж. Қазақ философиясының қалыптасуы. - Докт. ғыл. дәреж. алу. дайын. дисс. автореф. Алматы: 1997. - 52 б.
- 3 Нұрышева. Н.Г. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі. - Докт. ғыл. дәреж. алу. дайын. дисс. автореф. Алматы: 2002. - 53 б.
- 4 Кішібеков Д., Кішібеков Т. Қазақ – философ халық. (Анахарсис, Әл-Фараби, Қорқыт, Асан Қайғы, Жүсіп Баласағұни, Қ.А.Иас, Қожанасыр, Шәкәрім) // Ақиқат. - 1994 - №3. – б. 29-34.
- 5 Нысанбаев О., Абжанов Т. Адамға қарай бет бұрсақ: (Ежелгі грек философиясы туралы ой толғаулары.) – А : Қазақстан, 1992. – 160 б.

Bashpanov O.R.

Institute of M. Saparbaeva, Shymkent, Kazakhstan

Alibayeva Zh.S

Parasat College of the M.Saparbayev Institute

THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE MODERN REALITIES OF DIGITALIZATION

At the end of the XX - beginning of the XXI century, the problem of rising costs for the functioning of health systems was particularly acute, caused by an increase in the necessary coverage of medical care and its rise in price per contact or per patient. At the same time, the increase in costs is due to both external factors in relation to the system under consideration (an increase in life expectancy, the prevalence of chronic diseases) and internal systemic factors (inefficient functioning of the industry).

Digitalization of healthcare systems is considered by experts as a process capable of reducing the growth rate of costs for the functioning of the system, improving the quality of medical services provided in the short and long term, increasing clinical, social and economic efficiency, as well as increasing the availability of medical care. It should be noted that this process is not final, the goals of digitalization are dynamic due to the constantly changing needs of subjects and the opportunities that open up thanks to digital products.

At the end of the 20th century, the main tasks of informatization (the term digitalization appeared later) of healthcare were mainly operational effects, namely, reducing the patient's time spent on receiving services (appointment procedure); reducing the doctor's work time (decision support system, quick filling of an electronic card).

The COVID-19 epidemic has accelerated the processes of digitalization of healthcare, proving that the controlled use of digital technologies in medicine can ensure an increase in the efficiency of its functioning, mainly by increasing the coverage of medical care and, as a result, the timeliness of its provision.

During the session, the main achievements in the field of digitalization during the COVID-19 period were discussed, which, according to experts, would have been impossible without significant preparation. One of the main achievements was the widespread use of telemedicine.

The development of telemedicine opens up wide opportunities to reduce costs and time for diagnosis, making it possible to examine a patient at a distance (the number of consultations has increased from 250 per year to 5,500 per six months). The following effects are unambiguous: reduced costs in the present for diagnostics, increased coverage, reduced costs in the future for treatment due to early diagnosis, external effects of the healthcare system. It should be noted that such services have become widespread in other countries of the world.

The pandemic, which is continuing for the second year, has affected health systems around the world more than other areas. The load on it remains high and forces it to adapt to new conditions. Medicine is often considered a conservative industry, but the high demand for services combined with the need to protect staff forces many hospitals and clinics to change approaches and introduce new developments and technologies - telemedicine services, solutions based on artificial intelligence, which make it possible to significantly reduce both the risks associated with a complex epidemiological situation and the burden on doctors. For example, in the USA, according to McKinsey, in April 2020, 46% of patients used telemedicine, although in 2019 their share did not exceed 11%.

According to a global study by Aruba, last year about three quarters of large medical organizations, i.e. those with at least 500 employees, began implementing pilot IT projects or applications in the areas of the Internet of Things, artificial intelligence and machine learning.

This is not the first study to provide such data. Last November, Intel published the results of a survey of more than 200 heads of American medical organizations. According to the data obtained, during 2020, the share of organizations that use or plan to implement solutions based on artificial intelligence increased from 45 to 84%. At the same time, there were 37% of such organizations in 2018. Thus, if in the two years preceding the pandemic, their share increased by 1.2 times, then in 2020 it almost doubled. And according to a survey conducted by the British Pharmaceutical Technology portal, 30% of its readers believe that the pandemic has accelerated the digital transformation of the pharmaceutical industry by more than six years.

It is difficult to accurately estimate how much data medical organizations are currently receiving, but it is clear that their volume has increased significantly compared to the period before the pandemic. An indirect indicator can be the number of downloads of medical-related applications. According to the report COVID-19:

Digital Health Trends, published in January 2021 by the Organization for the Review of Care and Health Applications (ORCHA), since the beginning of the pandemic, the number of downloads of health applications worldwide has increased by 25% – from four to five million every day. From the summer of 2019 to the summer of 2020, the number of downloads of applications for users with mental illness increased by almost 200%, applications for dieting and weight loss - by 1294%, applications that help consumers cope with diabetes - by 482%.

All these applications generate data, in 2020, 33% of IT managers in the healthcare sector stated that their systems could not cope with too much data, and 32% - that they were unable to process the information they had previously received in order to use it for work.

Since then, the situation with data processing has not improved at least, and the penetration of new services and the popularity of new applications will only grow. According to ORCHA, in 2021, the threat of lockdown will remain a part of our daily life, and the benefits of telemedicine will be discovered by those who require services for the protection of women's maternity health, cancer treatment, cardiovascular diseases and stroke.

The increase in the data flow generated by various devices has increased interest in peripheral computing technologies (edge technologies). These technologies are especially important for medicine, where it is necessary to make clinical decisions quickly with an abundance of information. In addition, peripheral computing technologies make the system more "smart", helping to save energy – certain sensors can be turned on and off when it is really needed.

According to the study, 86% of IT managers in healthcare organizations consider it extremely necessary to implement integrated systems for data processing on the periphery, and 71% are already using or testing edge technologies. 74% have already achieved concrete results in the modernization of their systems, including equipping with advanced tools and applications (49%), ensuring the constant availability of patient data in places of medical care (47%) and continuous monitoring of patients' condition in real time with prompt notification thanks to the placement of IoT sensors at the patient's bedside (45%). In 40% of medical institutions, edge technologies are used for more effective health monitoring and remote consultations, which helps to reduce the number of hospitalizations.

The growth in the number of connected devices provided the data flow that was necessary for the development of artificial intelligence and machine learning technologies, including in medicine. To date, artificial intelligence has become an integral part of remote monitoring systems, thanks to which it is possible to detect and treat diseases in early stages in advance, increase the information content of the images obtained and the accuracy of the dosage of drugs. It was artificial intelligence technologies that made it possible to study the new coronavirus in record time, develop and test vaccines, track the appearance of new mutations and study their features.

In addition, artificial intelligence plays a key role in troubleshooting the systems of medical institutions and solving emerging problems, saving IT specialists from having to spend their time monitoring and finding solutions. This allows them to devote more time to modernization and implementation of new solutions. However, all these progress achievements have a downside: in particular, an increase in the number of connected Ios devices on the periphery means an increase in the vulnerability of medical institution systems, which was noted by 61% of Aruba respondents.

To date, digitalization in healthcare in Kazakhstan is one of the priority tasks. The urgency of digitalization issues is dictated by the growing demands of citizens for quality medical care. Improving the quality of medical services requires priority development of the e-health sector and the transition to paperless document management. Kazakhstan has adopted the State Program for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025, the purpose of which is to provide high-quality and affordable healthcare. One of the main focuses of the Program will be to strengthen the health of children, adolescents and youth by preventing diseases, providing timely assistance and full-fledged rehabilitation, taking into account the best international practices, in accordance with the approaches in the UNICEF Health Strategy for 2016-2030 [1].

Currently, thanks to modern technologies, centralized registers have been formed, which are necessary for the exchange of data on medical care provided. Standards have been approved to ensure uniform approaches to the formation of the IT architecture of digital healthcare. The development of the healthcare integration platform has been completed. The development of information systems has expanded the range of automated public services, reduced paper document flow in medical organizations, and improved the quality of information about medical and pharmaceutical services. However, all these processes at the same time will not cancel

the traditional trip to the polyclinics. People who are used to seeing doctors in person will also still be able to go to consultations [1].

Medicine is significantly ahead of many other areas in the development of technologies. And the changes that these technologies bring are noticeable to many, because they allow earlier detection of diseases, prevent their development, give access to medicine to more people and ultimately improve the quality of people's lives. The domestic healthcare system should move from expensive treatment of diseases to their prevention, public health management. This task was set by the Head of State in his Message «New development opportunities in the conditions of the Fourth Industrial Revolution». Modern healthcare should focus on disease prevention rather than expensive inpatient treatment. It is necessary to practice the introduction of «smart medicine» services, remote prevention and treatment, «electronic medicine». These new types of medical services are especially in demand in such a large country as Kazakhstan. Digital solutions provide an opportunity to introduce new technologies that allow remote monitoring of the patient's health [2]. Similar methods of patient control have been introduced in OECD countries.

The quality of medical services is an essential component of the social well-being of the population. And first of all, accessibility and quality of medical care are important here, as well as issues of disease prevention. The introduction of digital technologies in healthcare will help solve, first of all, improving the quality of medical services requires the development of e-health and the transition to paperless document management. All this will enable medical organizations in Kazakhstan to be ready for the introduction of compulsory social health insurance from January 1, 2020, and will also strengthen the activity of the population in managing their own health, increase confidence in health services, optimize public spending on medical care.

Digital modernization of healthcare is currently considered as one of the main mechanisms for the modernization of domestic healthcare. At the same time, despite the obvious success of individual projects, the mass introduction of digitalization methods into the daily work of most healthcare institutions in the country remains insufficient. The main problems are the lack of a clearly regulated financing mechanism and regulatory support for digitalization, a scientifically based algorithm for the use of electronic technologies, a shortage of technical equipment and trained personnel.

At the beginning of 2019, the equipment of healthcare organizations with computers is 94.1%. At the level of cities and district centers, 65.8% of healthcare organizations are provided with Internet access. In healthcare organizations of the republic, the introduction of medical information systems (MIS) amounted to 65.1%. At the regional level, 16.3 million electronic health passports have been created and filled out in the IIA, which is 89% of the total population [3].

The technological evolution of the healthcare system is a fundamental part of the development of society, thanks to which information is transformed, stored and generated in the digital space. Modern medicine is increasingly using electronic capabilities, improving the quality of service and adjusting to the fast pace of life of citizens. Kazakhstani companies are actively introducing digital platforms to promote a new generation of medicine.

In the future, the widespread introduction of digital medicine and artificial intelligence will create conditions for the implementation of personalized medicine in Kazakhstan (4P-medicine). Personalized medicine allows you to identify and predict the course of the disease at the preclinical stage, perform preventive measures, thereby reducing the cost of treatment and rehabilitation of preventable diseases. Qualified scientific and medical personnel will be trained in personalized medicine (bioinformatics, medical genetics, pharmacogenetics, etc.) within the framework of master's, doctoral and postdoctoral studies [1]. The main role in the implementation of 4P medicine will be played by genetic laboratories and biobanks, medical information systems and artificial intelligence. A biobank will be created to conduct clinical research in the field of personalized medicine with a database of big data.

In our opinion, digital healthcare is the most effective and cost-effective way for the world community to achieve the health goals that are the UN Sustainable Development Goals, in particular universal health coverage, in which everyone can get access to the quality medical care they need without incurring financial difficulties.

Currently, active work has begun in Kazakhstan within the framework of the new National project "Digital Era Lifestyle". It will include about 200 events in five areas, where the main focus is on the IT industry. There are plans to create a National Repository of Medical Images (PAX system) with artificial intelligence. This will ensure timely and high-quality diagnostics of oncological diseases and lung diseases, reduce dependence on the availability of qualified doctors in remote regions. The effectiveness of the system has been tested in Almaty and Atyrau regions — the

detection of oncology at an early stage has increased by 25%, mortality has been reduced by 15%.

The issues of further implementation of «smart systems» are also being worked out not only in healthcare, but also in other areas. As a result of the project implementation, 100% coverage of the population with high-quality Internet and electronic health passports is expected by 2025, an increase in investments in the IT industry to 500 billion tenge per year, the total export of IT products and services - up to \$500 million, the volume of production of the electronic industry - up to 90 billion tenge, the creation of 100 thousand new jobs, the opening of 5 IT schools in the regions.

The main barriers identified by the scientific and practical community and, of course, discussed at the forum are organizational problems. The forum participants stressed the need for coordinated actions by a number of subjects, representatives of healthcare and representatives of IT. Let's consider a number of problems and possible solutions.

To ensure effective interaction of system actors, legal acts regulating the rules of interaction of subjects involved in the digitalization of the healthcare system are required. In addition to regulatory acts, absolutely clear defined goals are needed, for example, reducing the paper document flow within three years to 20% of the total document flow.

The next step in solving the problem of digitalization adoption is the development of digital culture, both among doctors and patients. And here the education of doctors plays a special role. However, the main question is whether these specialists will be employed in the future, which again brings us back to the problem of unified coordinated actions of actors in the field of digitalization of the healthcare system.

Separately, we note the problem of organizing a unified medical information system, which has not yet been fully implemented by any country. The model is based on the principles of patient-centered approach, evidence-based medicine and prevention.

This system is aimed at the continuous collection and analysis of information on the medical services provided, including in real time, and dissemination of the results obtained.

The use of such a system will allow to promote effective innovations in medicine and block ineffective or malicious products, since decisions will be based on facts and evidence (evidence-based healthcare). The use of Big Data and relevant analytics, for example, will allow aggregating data on medicines, collecting side effects in certain groups of the population or arising from joint administration that were not detected at the testing stage, finding the most effective combinations of medicines and treatment methods, and customizing courses of medical services based on individual characteristics of patients. In fact, we are talking about creating a vertically integrated medical information system that can really improve the efficiency of medical care.

Special attention should be paid to the external delayed effect. It is the preservation of health that should be at the forefront. From our point of view, the problems of strategic perspective, namely the participation of digitalization in the formation of human capital of the future, require a more detailed consideration. Developments in the field of "electronic health cards" from our point of view should become the leitmotif of next year's session.

References:

1. Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы. Постановление Правительства РК от 26.12.2019 года № 982. <http://adilet.zan>.
2. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. Послание Президента Республики Казахстан от 10 января 2018 года. <http://adilet.zan>.
3. Материалы с сайта Мажилиса Парламента РК (доклад Министра здравоохранения РК Биртанова Е.А. на Правительственном часе в Мажилисе на тему «Цифровизация здравоохранения», 29 января 2018 года // Режим доступа: <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/newsdetails/id41498/1/1>

CONTENTS

EKONOMICZNE NAUKI

Regionalna gospodarka

Танаев К.Т., Уразова Г. М. ТУРИСТСКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ..... 3

Залесский Б.Л. СЭЗ: ЦЕЛЬ - НАЙТИ ОПТИМАЛЬНЫЕ РЕШЕНИЯ..... 9

Makroekonomia

Kibayeva A.B. COMPETITIVENESS OF HUMAN CAPITAL ON THE SCALE OF THE NATIONAL ECONOMY 13

Кулик Ю.І. ТУРИЗМ В УКРАЇНІ – СУЧАСНІ РЕАЛІЇ..... 17

Zewnętrzna działalność gospodarcza

Залесский Б.Л. ДЛЯ ПРОДВИЖЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ..... 24

Marketing i management

Шевченко В.М., Дімченко А.О. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ 28

Шевченко В.М., Хріпко Д.О. ОГЛЯД ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ..... 31

FILOLOGICZNE NAUKI

Нурбекова Г.С., Назарова Камила ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПРИНЦИПОВ ОБУЧЕНИЯ В ИНТЕРАКТИВНОМ ОБУЧЕНИИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ-ПУТЬ К ПРАВИЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА. 34

Нурбекова Г.С., Арымбай Ж.Н. ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКИМ И АНГЛИЙСКИМ ЛИНГВИСТИЧЕСКИМ ТЕРМИНАМ, СОСТАВЛЕННЫМ ИЗ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ В ВУЗЕ ПУТЕМ ВЫПОЛНЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ЗАДАНИЙ..... 40

Mowa, mowna komunikacja

Сарыбекова Қ.Н., Шынтас Г. М. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ РУХ ҚАЛЫПТАСТЫРУ 49

Есенова Н.Б., Атамбаева А.Ғ., Кенескулова А.Н. БАЛАЛАРДЫҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫН ДАМУДА ӨЗІНДІК БАҒАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 52

ADMINISTRACJA PUBLICZNA

Współczesne technologie kierowania

Аркенова Ж.Р. СУЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВА	55
--	----

MUZYKA I ŻYCIE

Muzyka: studiowanie i wykładanie

Юрлова Г.И. ЗАНЯТИЯ ВОКАЛОМ С ПОДРОСТКАМИ В ПЕРИОД МУТАЦИИ ГОЛОСА.....	65
--	----

Kompozytorzy

Абильдаева А.И., Балабекова А.А. ХАЛЫҚТЫҚ ӨНШІЛІК ӨНЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРҒАН ОРЫНДАУШЫ ТҰЛҒАЛАР	70
--	----

PEDAGOGICZNE NAUKI

Problemy przygotowania fachowców

Ибраева Л.Б., Тургынбаева Ж.М. ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ФАКТОР ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ФАРМАЦИЯ»	73
--	----

Буркютбаева К. М. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ	81
--	----

Współczesne metody wykładania

Zhekiyayeva B.A., Nurzhanova G.B., Grankina A.K. ABOUT THE MEANING OF TERM "SEMANTIC READING"	86
---	----

Ахметова С.С., Мұқаш А.С. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА «МАТЕМАТИКА» КУРСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР	91
---	----

POLITOLOGIA

Globalnych badań

Кенжебеков К.К. СПЕЦИФИКА И ВОЗМОЖНОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ И САМОРЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА.....	95
---	----

Кенжебеков К.К. ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМҒЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗГІЛІКТІҢ МӘНІ.....	101
---	-----

Bashpanov O.R., Alibayeva Zh.S THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE MODERN REALITIES OF DIGITALIZATION.....	101
---	-----

CONTENTS.....114

- *297089*
- *297186*
- *297174*
- *297181*
- *297085*
- *297192*
- *297193*
- *296879*
- *296883*
- *297134*
- *297165*
- *297189*
- *297036*
- *297016*
- *296792*
- *297028*
- *297080*
- *297177*
- *297175*
- *297176*